

124158

72

MAGYAR-GÖRÖG TANULMÁNYOK

ΟΥΤΤΡΟΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

SZERKESZTI

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΑΙ

MORAVCSIK GYULA

ΥΠΟ

ΙΟΡΓΑΙΟΥ ΜΟΡΑΥCSΙΚ

18.

A HIPPOKRATESI NÉPISMERET SZEMPONTJAI

IRTA

ROZSÁLY FERENC

PIARISTA

DIE GESICHTSPUNKTE DER HIPPOKRATISCHEN ETHNOLOGIE

VON

FRANZ ROZSÁLY

BUDAPEST, 1942

KIR. M. PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEMI GÖRÖG FILOLÓGIA INTÉZET
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

MAGYAR-GÖRÖG TANULMÁNYOK SZERKESZTI MORAVCSIK GYULA	ΟΥΤΤΡΟΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΑΙ ΥΠΟ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΟΡΑΒΕΣΚΗ
--	---

18.

A HIPPOKRATESI NÉPISMERET SZEMPONTJAI

IRTA
ROZSÁLY FERENC
PIARISTA

DIE GESICHTSPUNKTE DER HIPPOKRATISCHEN ETHNOLOGIE

VON
FRANZ ROZSÁLY

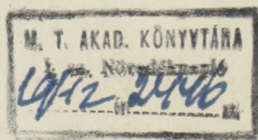

BUDAPEST, 1942

KIR. M. PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEMI GÖRÖG FILOLÓGIAI INTÉZET
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

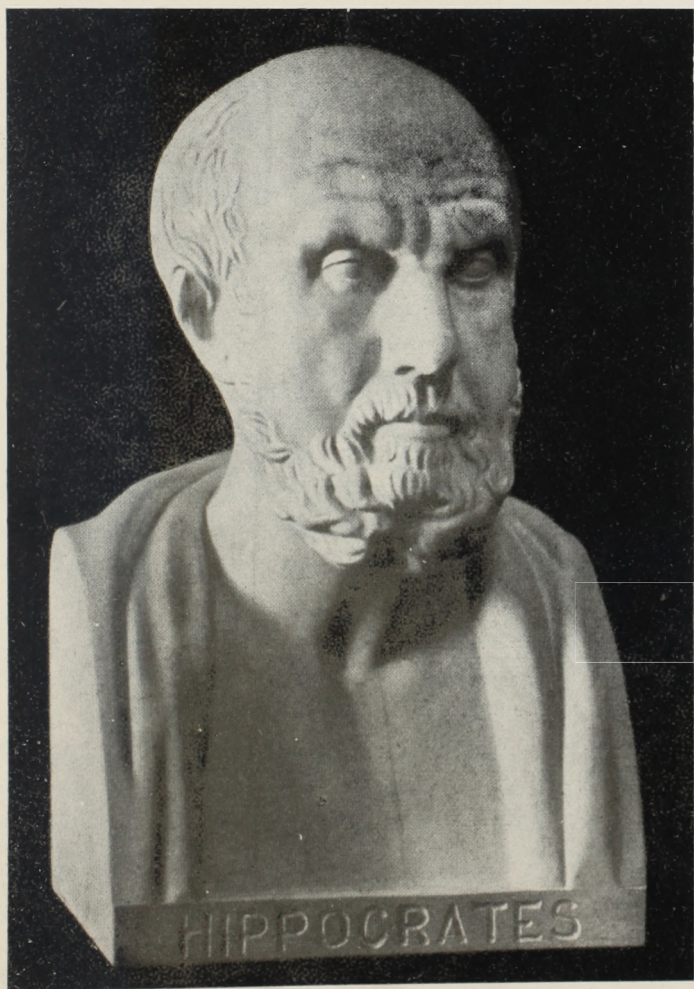
124158 :

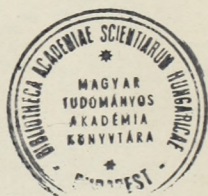
DOKTORI ÉRTEKEZÉS
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

A kiadásért felelős a szerző.
Stephaneum nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-u. 28. Felelős : ifj. Kohl Ferenc.

ÉDESANYÁMNAK

BEVEZETÉS.

Az antik világ embere kialakult, egységes szintézisében másképen foglalja össze a «népre» vonatkozó ismereteit, mint az újabban kialakuló modern néprajz. Egységesebb, szervesebb képet tud nyújtani, mert tudását átfogó szempontok szerint rendezi. Ezeknek a szempontoknak sajátos kibontakozásuk, alakulásuk, «életük» van, amelyre hatással vannak történelmi események, kereskedelmi kapcsolatok, telepítések, irodalmi műfajok, szaktudományok és nem utolsó sorban a filozófia.

A néprajz nem válik önálló «tudománnyá», hanem mindig mint valamely tudományos műfaj tartozéka, kiegészítő fejezete jelenik meg. Kibontakozásának vizsgálata tudománytörténeti okokból is jelentős, mert ilyen módon egy tudomány születését, kezdetét, az *ἀρχή*-t lehet ki-kutatni.

Ebben a dolgozatban — amely készülő munkámból egy fejezet — az egyik legjelentősebb művet teszem tüzetesebb vizsgálat tárgyává, a hippokratesi *Περὶ αἰέων ὁδῶν τόπων*-t, amelynek a filozófián, a szaktudományokon, az empirikus ismereteken és elsősorban az orvostudományon nyugvó csodálatraméltó egységes rendszere van. Feladatom tehát nem a tárgyi néprajzi (etnográfiai) adatok feldolgozása, hanem a hippokratesi népismeret (etnológia) szempontjainak feltárása.

I.

AZ ANTIK ETNOGRÁFIA SZEMPONTJAINAK KIBONTAKOZÁSA.

Az antik irodalomban öncélú néprajzi munka nem volt. A néprajz nem vált önálló tudománnyá, hanem mindig más irodalmi alkotással karöltve, ahhoz kapcsolódva jelennek meg etnográfiai jellegű adatok, tudósítások és megjegyzések.¹ Kialakulására hatással van a különböző korok irodalmi érdeklődésén, tudományos fejlődésén, ismeretkörén kívül a nagyközönség érdeklődése is.

Az első adatokat a homerosi eposzok tartalmazzák: jellemző rájuk, hogy kíváncsiságból, tanulni-, megismerni-vágyásból születnek meg. A görögség ismeretlen világgal kerül szembe, amelyet meg akar ismerni és meg akar hódítani. Betör a mediterrán kultúra népei közé és széttiporja a virágzó mediterrán kultúrát: lelki magatartásából folyik, hogy csodálattal nézi az új világot² és tanulási kedve fontos indítékot nyújt folytonos vizsgálódásra, kutatásra. Érdeklődő, kutató szellemével törekszik megismerni az új népeket, kultúrákat s ezeknek keretén belül a művészeti, vallási, társadalmi stb. hagyományokat, mert ezekkel gazdagabbá válik.³

¹ M. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus*. Berlin, 1931, I. 76.

² H. Krahe, *Der Anteil der Illyrer an der Indogermanisierung Europas*. Die Welt als Geschichte 6, 1940, 54—73. — Albrecht von Blumenthal, *Illyrier in Campanien*, Die Welt als Geschichte 6, 1940, 74. — E. Kirsten, *Die Insel Kreta in vier Jahrtausenden*. Die Antike 14, 1938, 299. — E. Kornemann, *Die Stellung der Frau in den vorgeschichtlichen Mittelmeerkulturen*. Orient und Antike 4, Heidelberg, 1927. — V. Hehn, *Kulturpflanzen und Haustiere*. Berlin, 1902⁷, 14. — E. Kornemann, *Staaten, Völker, Männer aus der Geschichte des Altertums*. Leipzig, 1934, 5.

³ E. Diehl, ... «fuerunt ante Homerum poetae». Rhein. Mus. NF 89, 1940, 107. skk. — F. Altheim, *Indogermanisches Erbe in Rom*. Die Antike 17, 1941, 57. skk. — Kerényi Károly, *Gondolatok Dionysosról*, Pannónia könyvtár 4, Pécs, 1935, 25—26. — F. Altheim, *Itália és Róma*. Pannónia könyvtár 32, Pécs, 1937, 8. skk. — L. Weber, *Asklepios, älteste Zeugnisse aus Thessalien und der Peloponnes*.

A homerosi eposzok tárgyilagos és megbízható képet nyújtanak a földközi tengeri kultúra és élet áthagyományozásáról,¹ annál is inkább, mivel nagy multra visszatekintő költészet virágzásának élén fakadtak.² Bennük megismerjük a görögökön kívül a kisázsiai barbár népeket, a *πολύτροπος ἀνὴρ* útján pedig távoli és csodálatos népeket, amelyeket a kutató kíváncsiság keresett fel és szőtt körül a mítosz képeivel.³ A távoli, az idegen világ természetszerűleg érdeklődés tárgya volt.⁴ A költői eposz megfigyelései tehát a kíváncsiságból, csodálkozásból fakadnak; a költő az ismeretlent akarja elővarázsolni a lényeges és jellegzetes tulajdonságok kiemelésével. Az érdeklődés egyetemes: vagyis nemcsak az ember érdekli, hanem a környezete, életformája, berendezkedése, kultúrája, s az idegen világokat saját környezetéből vett fogalmak alapján értelmezi. Végül legfontosabb vonása az epikai etnográfának, hogy sohasem önmagáért adja az adatokat, hanem költői cél szolgálatába állítja. Színez,

Philologus 87 (41), 1932, 416. — R. Hennig, *Terrae incognitae*. Leiden, 1936, I. 3. — F. Dirlmeier, *Peripatos und Orient*. Die Antike 14, 1938, 122. — Cumont, *Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum*. Leipzig—Berlin, 1914, 60. skk. — Simon Sándor, *Clemens Alexandrinus és a mysteriumok*. Bp., 1938, 6. skk. — J. Jüthner, *Herkunft und Grundlagen der griechischen Nationalspiele*. Die Antike 15, 1939, 264. — H. Herter, *Theseus der Jonier*. Rhein. Mus. NF 88, 1939, 244, 289. skk. — H. Bergson, *Φιλόξενος ὁ Μακεδών*. Philologus 92 (46), 1937, 130. — Szabó Á., *Altmediterranes Königtum und seine Bedeutung für die Anfänge des griechischen Staates*. Welt als Geschichte 6, 1940, 293. skk. — Die Anthropologie und die Klassiker. Übersetzt von J. Hoops. Heidelberg, 1910, 64. — M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*. (Handbuch der Altertumswissenschaft. V. Abt., II. Teil, I. Band.) München, 1941, 281. skk. L. ott a további irodalmat.

¹ W. Jaeger, *Paideia, Die Formung des griechischen Menschen*. Berlin, 1936², I. 84. — Th. Zielinski, *Die Antike und Wir*. Leipzig—Berlin, 1905, 56. skk.

² J. Tolstoi, *Einige Märchenparallelen zur Heimkehr des Odysseus*. Philologus 89 (43), 1934, 274. skk. — Bruno Snell, *Das Erwachen der Persönlichkeit in der frühgriechischen Lyrik*. Die Antike 17, 1941, 5. — K. Mannert, *Geographie der Griechen und Römer*. 1799², I. 10. skk.

³ K. Riezler, *Das homerische Gleichnis und der Anfang der Philosophie*. Die Antike 12, 1936, 253—271. — K. Kerényi, *Die antike Religion*. Leipzig, 1940, 222. (a thaumasion). — W. Jaeger, *Paideia*. 85. — R. Hennig, *Terrae incognitae*. I. 16.

⁴ A. Schulten, *Die Griechen in Spanien*. Rhein. Mus. NF 85, 1936, 289—346. — V. Bérard, *Les Phéniciens et l'Odyssee*. Paris, 1902, II. melléklete. — W. J. Beckers, *Teutonen und Kimbern in der neueren Forschung*. Rhein. Mus. NF 88, 1939, 55. — A. Hermann, *Triton und die hellfarbigen Libyer*. Rhein. Mus. NF 86, 1937, 92. — R. Hennig, *Terrae incognitae*. I. 37. — Ivánka E., *Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike*. Magyar-Görög tanulmányok 4. Budapest, 1938, 39. — A. Riese, *Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens in der griechischen und römischen Literatur*. Frankfurt am Main, 1875, Progr. d. städt. Gymnasiums. 7—8. — E. Rohde, *Psyche* (Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen). 1898², II. 371. — K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*. Berlin, 1870, I. 211—212. — R. Hennig, *Die Geographie des homerischen Epos*. Leipzig, 1934, 41. skk.

érdeklődést kelt, szórakoztat, diszít és alakít a közölt tudósításokkal. A szebb világ utáni vágyat és elképzelést elégti ki. Ez a vonás azután Hesiodosra is jellemző.

Az eposzhagyomány sok szempontját örökölte és tovább fejlesztette az ión etnográfia. Utazások, kereskedelmi kapcsolatok révén, kalandozások alkalmával mélyült és kiegészült az a kép, amelyet a korábbi adatok megrajzoltak. A nyolcadik és hetedik század igen eredményes munkát végzett ezen a téren: az ión tudomány pl. nyugatról többet tudott, mint a későbbi korok. Tudósításai elsősorban az érdekességeket, mesés jellegű elbeszéléseket, kiemelkedő leírásokat örökítettek meg: ebben egyenes úton az eposzhagyományt követte. A mítosz és valóság viszonya egyik fordulópontja a korai *ιστοριη*-nek, amely arra törekedett, hogy csodás elemeket és valóságokat, távoli híreket és gyakorlati ismereteket összhangba hozzon.¹ Nagyságára és fejlettségére jellemző, hogy kutatásain alapul Anaximandros és Hekataios elmélete, és a két filozófiai-geográfiai érdeklődésű író tulajdonképpen csak összefoglalja azt a sokszínű, változatos, a föld minden tájáról származó ismeretanyagot, amely hosszú századokon át gyűlt össze.² Ennek a megállapításnak egyik fontos bizonyítéka az a körülmény, hogy e korban keleti és nyugati irányban sok út lezáródott, amelyek korábban igen nagy jelentőségűek voltak, és így lehetetlenné váltak az utazások s a közvetlen kapcsolatok.³

Hekataios a hatodik század végén írta meg munkáit, mintegy ennek a kornak utolsó fejezetét. Határvonalon áll: az eposzhagyományt követi, de filozófiai gondolkodással párosítja. Ebben a szellemben írta meg genealógiáját (*Γενεαλογία*) és földrajzát (*Περίοδος γῆς*).⁴ Ugyanaz a filozófiai szellem található műveiben, mint Anaximandros alkotásaiban, mégis inkább a periégésisek, hajósleírások, érdekességek, vagyis az eposzhagyomány jellegzetes területét tartja szem előtt, mint a filozófiai rendszer megszabott, kiépített kategóriáit: *τάδε γράφω, ὥς μοι δοκεῖ ἀληθέα εἶναι· οἱ γὰρ Ἑλλήνων λόγοι πολλοί τε καὶ γέλοιοι καὶ ἐμοὶ φαίνονται <καί> εἰσιν*

¹ Rostowzew, *Skythien*. I. 17—18., 3—4.

² F. Dirlmeier, *Peripatos und Orient*. Die Antike 14, 1938, 128.

³ E. Meyer, *Geschichte des Altertums*. 1937, III. 93. skk. — H. Berger, *Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen*. Leipzig, 1903², 42—52. — R. Hennig, *Terrae incognitae*. I. 41. skk. — A. Schulten, *Die Griechen in Spanien*. Rhein. Mus. NF 85, 1936, 294. 304. 540. — Helmut Berve, *Fürstliche Herren zur Zeit der Perserkriege*. Die Antike 12, 1936, 3. — J. Bournet (ford. E. Schenkl), *Die Anfänge der griechischen Philosophie*. Leipzig—Berlin, 1913, 30. skk.

⁴ W. Jaeger, *Paideia*. 479. — F. Jacoby, RE VII, 2691. 2702. skk. Hekataios. — K. Trüdinger, *Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie*. Diss. Basel, 1918, 9. — Rostowzew, *Skythien*. I. 76. — Th. Gomperz, *Griechische Denker*. Leipzig, 1896, I. 9.

(fr. 332).¹ Csodás leírások, megfoghatatlan és távoli földrészek, «a szélső részek» állnak érdeklődésének homlokterében és szinte lehetetlen eldönteni, hogy mi a fantázia alkotása, mi a mítosz és mi a valóság?² Filozófiai érdeklődése miatt bizonyos mértékig mégis szembehelyezkedik az eposzhagyománnyal³ és nem csupán példákat, illusztrációkat ad Anaximandros rendszeréhez,⁴ hanem bizonyos szempontokat érvényesít, pl. életmód, foglalkozás szerint osztja fel az egyes népeket.⁵ Teljesítménye nagy volt és hosszú századokra terjed hatása; utódai követik, ha polemizálnak is vele.⁶

A korai ión etnográfiaihoz és az eposzhagyományhoz Hekataiosnál nagyobb mértékben kapcsolódik Herodotos,⁷ akinek szerepe döntő hatással van a későbbi korokra. Magatartása elsősorban a filozófiai érdeklődés háttérbeszorulásával és az empirikus ismeretek gazdagodásával magyarázható. Népleírásai nem öncélúak, nem is tudományosak, hanem olyan leírások, amelyekkel azt a világtörténelmi színteret akarja megfesteni, ahol a görögség nagy harca lefolyik. Azokat a népeket sorolja fel, amelyek valamilyen formában érintkezésbe hozhatók tárgyával,⁸ bár leírási kedvéből kifolyólag sok — a mai olvasó számára felesleges — népre terjeszkedik ki: aláfesti a történelmi eseményeket. A szükséges rendszert s kategóriákat nem maga alkotja meg, hanem elődeitől kölcsönzi. Felfogása szerint a görög világ felette áll a barbároknak (az eposzhagyományban

¹ Jacoby RE VII, 2733—35. Hekataios.

² J. Junge, Saka-Studien. Der ferne Nordosten im Weltbild der Antike. Leipzig, 1939, 8—9., 18—19. — Berger, Erdkunde. 48. — Rostowzew, Skythien. I. 6—7. — Müllenhoff, DA III. 24—25. — R. Hennig, Terrae incognitae. I. 54. — L. Lelewel, Kleinere Schriften geographisch-historischen Inhalts. Leipzig, 1836, I. 15. — Jacoby, RE VII. 2708. Hekataios. — J. Moravcsik, Abaris, Priester von Apollon. KCSA I. Erg.-Bd. 2, 1935, 105—118. — K. Meuli, Scythica. Hermes 70, 1935, 121—176.

³ F. Jacoby, Die Entwicklung der Historiographie im Altertum. Klio 9, 1909, 83. — A. Graßl, Herodot als Ethnologe. Diss. Sulzbach, 1903, 9.

⁴ J. Junge, Saka-Studien. 33. — Rostowzew, Skythien. I. 19. — Berger, Erdkunde. 91. 231.

⁵ A. Graßl, i. m. 10. — Rostowzew, Skythien. 4—5. — Berger, Erdkunde. 231.

⁶ H. Panofsky, Quaestionum de historiae Herodoteae fontibus pars prima. Diss. Berlin, 1895, 2. — J. Junge, Saka-Studien. 32. — E. Meyer, Gesch. des Altertums. III. 210. — E. Schwartz, Einiges über Assyrien, Syrien, Koilesyrien. Philologus 86 (40), 1930/31, 386.

⁷ W. Jaeger, Paideia. 480. — W. Aly, Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. Eine Untersuchung über die volkstümlichen Elemente der altgriechischen Prosaerzählung. Göttingen, 1921.

⁸ Helmut Berve, Fürstliche Herren zur Zeit der Persenkriege. Die Antike 12, 1936, 1. 19. — E. Weßling, Prolegomena zu Herodots Nachrichten über die Religionen kulturarmer Völker. Diss. Bonn, 1926, 2.

még nincs meg ez a szembeállítás),¹ de egyben elismeri az idegen népek nagy alkotásait.² Az ión-irány racionális beállítottságával szemben szorosan az eposzhagyományhoz tartja magát vallási érdeklődésében. Áhítatosabban és mélyebb tisztelettel nézi más nép felfogását, mint a filozófián nevelkedett Hekataios.³

Ennek a kornak sajátása tehát, hogy önálló néprajzi munkát nem hoz létre; az etnográfia körébe sorolható adatok az író távolabbi célját szolgálják, ezért szoros értelemben véve rendszerről sem beszélhetünk.⁴ Az ión tudományt jellemzi bizonyos kiemelésre, elvonásra hajlamos kutató szellem, amely megfigyeléseinek középpontjába az «ismeretlen embert» veszi. Másrészt okokat keres, magyarázatot akar adni; ezért szívesen fordul a mítikus felé. Összehasonlításokat tesz, szembeállításokat eszközöl. Herodotos tudásával kiemelkedik kortársai közül, részben szembehelyezkedik velük, de a racionális kutatás helyett megelégszik a rendkívüli felsorolásával, különféle vélemények leírásával.⁵ Követői és részben kortársai követik e magatartásában s nem lévén egységes szempontjuk, megszületnek sorra azok a munkák, amelyek egy-egy részletet dolgoznak ki a nélkül, hogy nagyobb összefüggésekre tekintettel lennének. Mesterük nem teóriát adott, hanem rengeteg sok, finoman részletezett megfigyelési anyagot.⁶

Tulajdonképen két irányt lehet megállapítani a szempontok kibontakozásában: az egyik az eposzi hagyományok útja, a másik a filozófiai rendszer elveiből új ösvényen induló irány. Ennek az utóbbinak első képviselője, Hekataios, az ión exakt tudományokból indult ki. Az eposzi hagyomány tovább élt Herodotos után, a filozófiai szempontoknak viszont nem akadtak közvetlen folytatói. Thukydides módszere és rend-

¹ Herodotos VIII 90, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 106, 107, 122.

² J. Jüthner, Hellenen und Barbaren. Das Erbe der Alten NF H VIII. Leipzig, 1923, 13.

³ Herodotos I 48, 61, 81, II 45, 51, 65, 53, 171, III 77, 109, 38, 16, VII 117, 137, VIII 13.

⁴ A. Graßl, Herodot als Ethnologe. Diss. Sulbach, 1903.

⁵ Peisker, Die ältesten Beziehungen der Slaven. 1905, 40. — Harmatta J., Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához. Budapest, 1941, Magyar-Görög Tanulmányok 14, 26. — Th. Gomperz, Griechische Denker. I. 208—209. — Eva Sachs, Die Meleagererzählungen in der Ilias. Philologus 88 (42), 1933, 28—29. — Ulrich von Wilamowitz Moellendorf, Aristoteles und Athen. Berlin, 1893, II. 8.

⁶ E. Meyer, Gesch. d. Altertums. III. 210. skk. — F. Jacoby, Klio 9, 1909, 88—89. — Történetek *Φορωνίς, Δευκαλιώνεια, Ἀτλαντιάς, Τρωϊκά* stb. Egyes helyekhez fűződő hagyományok: *Περσικά, Ἀργολικά, Θεσσαλικά, Λεσβικά, Αἰολικά, Ἀτθίς* stb. Képviselői: Hellanikos, Damastes, Ktesias stb., akiknek nevéhez tárgyunk tekintetében semmi új nem fűződik. Végül ennek az iránynak hajtásai a novellisztikus, regényes leírások és elbeszélések.

szerező ereje lett volna képes ebben a tekintetben maradandót alkotni, de ő művének terve és tárgya miatt csak kisebb mértékben érdeklődött néprajzi adatok iránt.¹

A tudósítások feldolgozása különböző irányok szerint haladt s az eposzhagyomány iránya további ágakra szakadt. Különleges, érdekes szempontok kerültek elő, amelyeknek kutatása később öncéllá vált. Nem valamely tudomány keretében folyt a vizsgálódás, hanem egy ember, vagy kor speciális érdeklődése szerint. A részek fontossága, a részletek bősége szempontjából nyilván nem lehetett eredményesebb mód, de egyúttal háttérbe szorult a rendszerezés. A felmerülő szükségesség kielégítése a filozófia részéről jött. Ezt érezte meg Hellanikos, mikor visszakanyarodott Hekataioshoz. A szofistáktól származott a barbár-görög egyenrangúság gondolata, Platon pedig már bőven hoz elszórt etnográfiai adatokat, jöllehet «semmi ilyen természetű munkát nem írt, még érdeklődése hqmlokterébe sem került a kérdéses tárgy».² Ezek az adatok ugyanolyan szerepet töltenek be nála sok esetben, mint a mítoszi képek. Azonkívül mindig valamire használja a népekre vonatkozó ismereteit, de nem tartja feladatának, hogy az egyes dolgoknak utána járjon. Ideális elképzelései és költői képei szerint válogatja az anyagot: «teóriát» csinál.³

Sokkal többet jelentett a további fejlődésre Aristoteles, akinek tudósításai követőire gyakorolt hatásuk miatt is jelentősek. Mint különválasztott szaktudományról természetesen nála sem beszélhetünk, de államkutatásaival kapcsolatosan okvetlenül foglalkozott néprajzi vonatkozású kérdésekkel, mint más területen természettudományos vizsgálattal.⁴ Egészen új iskola megalapítója lett.⁵ Számos tanítvány kerül hatása alá, úgyhogy amikor szinte szaktudománnyá vált az etnográfia, Aristotelest vallhatta mesterének. Természetesen szaktudományok jelentkeznek már az Akadémiában, sőt korábban is.⁶ Az önállósulás azonban

¹ W. Jaeger, *Paideia*. 491. — Th. Gomperz, *GD I*. 401.

² János I., *Platon ethnographiája*. (A Görög Filológiai Intézetben bemutatott szemináriumi dolgozat kéziratban.)

³ J. R. Lichtenstädt, *Platon's Lehren auf dem Gebiete der Naturforschung und der Heilkunde*. Leipzig, 1812, 15. 18. — K. J. Vourveris, *Platon und die Barbaren*. Athen, 1938. — K. I. Βουβέρη, *Αἱ ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος, Α' Βαρβαρικά, 'Εν Ἀθήναις*, 1938. — Ugyanott említve: *'Η ἐθνικὴ συνείδησις τοῦ Πλάτωνος, 'Εν Ἀθήναις*, 1938.

⁴ W. Jaeger, *Aristoteles*. Berlin, 1923, 353. skk.

⁵ K. Mannert, *Geographie der Griechen und Römer*. I. 87. skk.

⁶ *Allgemeine Geschichte der Philosophie*. (Die Kultur der Gegenwart. Teil I., Abteil V.) Berlin—Leipzig, 1909, 194. skk. — E. Franck, *Platon und die sogenannten Pythagoreer*. Halle, 1923, 64. skk. — W. Capelle, *Berges- und Wolkenhöhen bei griechischen Physikern*. *Stoicheia V*, 1916, 15. — K. v. Fitz, *Platon, Theaetet und die antike Mathematik*. *Philologus* 87 (41) 1932, 43. 62. skk.

Aristoteles keze alatt még nem történt meg. Nála átfogóbb filozófiai rendszerbe teljesen belesimul a néprajzi anyag, s csak óvatos vizsgálatásokkal lehet összeállítani azt a gondolatrendszert, amelyről elmondható, hogy a népek megismerésénél figyelembe vette.¹ Tanítványai továbbvitték az elveket a részletek felé. Pár évtized elteltével a hellénizmus lázas felfedezései, a Nagy Sándor hódításai nyomán kelt kutatási szenvedély foglalta el a rendszerbefoglalás helyét.² Jelképes kifejezése ennek a folyamatnak a tanító és tanítvány, Aristoteles és Alexandros eltávolodása.

Aristoteles az ión néprajz és földrajz filozófiai irányához kanyarodik vissza, de ugyanakkor majdnem az egész akkor ismert világot tekintetbe veszi elmélete megalkotásához.³ Theophrastos és Theopompos nyomaiban járnak,⁴ de már átmenetet alkotnak a hellénizmus korába, amelyben új virágzás indul meg.⁵ Majd újra a filozófia veszi kezébe a vezetést Poseidonios személyében, aki összefoglaló szempontokat ad, ἀριστοτελίζει. A további nyomok a római irodalomba vezetnek.

¹ Gomperz, GD III. 97: Sein System umschließt keine Kosmogonie, keine Zoogonie, keine Anthropogonie.

² K. Mannert, Geographie. I. 5. — Wilamowitz, Aristoteles und Athen. I. 337.

³ P. Bolchert, Aristoteles Erdkunde von Asien und Libyen. Quellen und Forschungen z. alt. Geographie. H 15, Berlin, 1908, 39—40. — F. Dirlmeier, Peripatos und Orient. Die Antike 14, 1938, 127—128. — Gomperz, GD III. 47.

⁴ Gomperz, GD III. 368. — Wilamowitz, Griech. und lat. Literatur. 1905, 69. 88. — Wilamowitz, Hellenistische Dichtung. 1924, I. 57. 64. — W. Capelle, Berges- und Wolkenhöhen bei griechischen Physikern. Stoicheia V, 1916, Leipzig—Berlin, 10—12. — Walter F. Otto, Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten. Leipzig—Berlin, 1908, 261. skk.

⁵ E. Rohde, Der griechische Roman und seine Vorläufer. Leipzig, 1914³. — K. Kerényi, Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung. Tübingen, 1927. — Wilamowitz, Aristoteles und Athen. II. 31. — Wilamowitz, Sappho und Simonides. Berlin, 1913, 8. — Wilamowitz, Griechische und lateinische Sprache und Literatur. 1905, 81. — W. Leonhard, Hettiter und Amazonen. Leipzig-Berlin, 1911, 78. skk. — F. Dirlmeier i. h. 129. — F. Jacoby, Klio 9, 1909, 88—91.

II.

HIPPOKRATES NÉPRAJZI MŰVE.

1. A szerzőség kérdése.

Az ión *ιστορίη* etnográfiajában az említett két irány élesen elválík egymástól. Mindkettőben vannak irányító szempontok, rendszerezésre azonban csak a filozófiai irány törekszik. Átfogó, nagy összefoglalások megtételére természeténél fogva ez alkalmas. Ebben a korban azonban még csak kezdő lépéseket, többé-kevésbé sikerült próbálkozásokat tesz. Legjelentősebb alakja Hekataios. Az epikai hagyományt követő írók közül viszont Herodotos emelkedik ki. Ez utóbbiak inkább csak egyes részleteket, mint nagy egységeket tudtak átfogni.

Annál feltűnőbb és jelentősebb, hogy maradt ránk ebből az időből egy olyan mű, amely nemcsak a részleteket tudja egységbe foglalni, hanem átfogó rendszerével és szempontjaival teljesen kidolgozza az ismert népekről alkotott képet. Az ión orvostudomány keretén belül jött létre és a korabeli filozófiai, etnográfiai, szaktudományi tudást szoros egységbe fonja össze. Az antik néprajz gyöngye ez a munka: Hippokrates *Περὶ αἰέρων ὁδάτων τόπων* c. műve.¹ Az ión *ιστορίη* virágkorában fakadt emlékeink közül egyike a legfontosabbaknak; Herodotos néprajzi leírásai, Aristoteles, Platon tudósításai és Tacitus Germaniája mellett foglal helyet. E munka és szerzője egyaránt érdekelt és érdekli a kutatókat, annál is inkább, mert számos kérdés vár még vele kapcsolatosan megoldásra. Kezdve a szerző személyétől az autopsis lehetőségéig mindenféle nehézség felmerült, amelyeket különféle utakon iparkodtak megoldani. Elsősorban a klasszika-filológia foglalkozott vele, de vizsgálat alá vetette a történettudomány, az etnográfia, valamint az orvostudomány és a filozófiatörténet is. Új szemponttal bővül az eddigi kutatás, ha etnológiai, népismereti szempontjait vizsgáljuk.

A hippokratesi munka nagy hordereje és fontossága ellenére nem

¹ A továbbiakban a *II. á. é. z.* rövidítést alkalmazzuk.

tartozik az általánosan ismert klasszikus alkotások körébe, mint pl. Tacitus Germaniája. De a Germania se forogna annyit közkézen, ha nem vonatkoznék egy ma is élő kultúrnemzet őstörténetére. Ennek a műnek sem irodalmi, hanem tudományos szempontból van óriási jelentősége, nemcsak a filológia keretén belül, hanem a kultúrfilozófia és az emberiség történetében is. A Kr. e. V. századból ránk maradt egy szaktudományos könyv, orvosi értekezés, amely átfogó szempontok szerint rendezi az emberiséget! Az első részében előadja az orvosi tapasztalatot, tanulmányokon és a filozófián épült elméletet az embernek és a külvilágnak kapcsolatáról. Kifejti, hogy a külvilág különféle tényezői: levegő, évszakok, víz, földrajzi hely s ezek változásai befolyásolják az embert, hatnak szervezetére, sőt a lelkére, az életmódjára, berendezkedéseire, szokásaira, erkölcsre, testi-lelki életére, műveltségére. Antropológikus elmélet bontakozik ki, amely alkalmasnak bizonyul arra, hogy még a legkisebb megfigyelhető részletet is bele lehessen szorítani szempontjainak rendszerébe és minden jelenséget meg lehessen okolni. Az antropológikus, természettudományi tan nagy vonásait adja az első rész, a második pedig megfelelő példákkal világítja meg. Nem arra törekszik a szerző, hogy sok adatot halmozzon össze és felesleges részletekkel tömje tele a kereteket — bár meglenne az anyaga hozzá —, hanem pusztán az elmélet igazolására szükséges eseteket adja elő. Nem veszi sorra a népeket, hanem csak a jellemző fajokat írja le, amelyek az egyes nagyobb csoportok jellemző tulajdonságait magukon viselik. Az ión világtépből kiindulva Északot állítja szembe Déllel, Európát Ázsiával, az adódó ellentéteket és különbségeket elméletével igazolja és okolja meg. Etnográfiai részről különösen fontos a skythák, a makrokephalok és a Phasis-lakók leírása.

Nevezhetjük e művet orvosi, klimatikus, filozófikus, aitiológikus vagy etnográfiai munkának, de annyi bizonyos, hogy benne egységes elmélettel állunk szemben, amelynek gondolatai (milieu-elmélet) tovább élnek az európai gondolkodásban. Könyve a hippokratesi gyűjteményben maradt ránk, ezért állást kell foglalnunk az úgynevezett hippokratesi kérdésben.

Antik hagyományként egy nagy orvosi gyűjtemény maradt fenn Hippokrates neve alatt. 53 iratot tartalmaz, amelyek ión dialektusban vannak írva, de más egységes vonásuk nincsen. Sok ellentmondás és eltérés található tartalmi és formai tekintetben egyaránt. Tartalom szerint vannak köztük sebészeti, diétetikus, kórtani, stb. jellegű munkák, ezekben különféle orvosi iskolák tanításai keverednek.¹ Mindezt Hippokrates neve alatt egyesítették.

¹ L. Edelstein, *Περὶ ἀέγων* und die Sammlung der hippokratischen Schriften. Berlin, 1931, Problemata 4, 159.

Az újabb kutatók jó része arra az eredményre jutott, hogy kétséges a hippokratesi szerzőség, kétes az egyes könyvek összetartozása, bizonytalan a keletkezési idő. A corpus kialakulása az alexandriai korbá nyúlik, amelyben eszményítették a «nagy» orvos alakját.¹ Szerintük tulajdonképpen nem az ő munkái maradtak fenn, hanem csak a korabeli ismert iratok, amelyeket a híres orvos neve alatt foglaltak össze: de híressé és naggyá is csak az utókor szemében lett; saját korában nem az volt, aminek ismerjük és tartjuk. A *II. d. v. t.* is úgynevezett hippokratikus mű, szerzőjét a régi orvosok egyikében keresik, akinek a neve eltűnt, munkája viszont a többivel együtt névtelenül került Alexandriába.²

A hippokratesi kérdésnek ilyen megoldása nélküli a történeti szempontot. Hiszen az orvosi iskolák nem szűntek meg arról holnapra; ok nélkül és megfelelő adottságok híján közönséges egyéniségből egy kor összefoglaló vezéralakja aligha vált volna. Annak, hogy Hippokrates neve alá foglaltak kétségtelenül nem tőle származó orvosi műveket, csak az lehet az oka, hogy korában jelentős személyiség volt és az utókorra is nagy hatást gyakorolt. Platon és Aristoteles szerint kiemelkedő egyéniség, és hogy őt nem tekintenek fel rá oly bálványozással, mint az alexandriaiak, annak oka az, hogy más kortársaikat se nézik olyan történeti távlattal és tisztelettel, mint a későbbi korok. Hippokrates a maga idejében is elismert vezető, tanító, kiváló orvos, nem csupán a III. század ideális elképzeléseiben lett azzá. A másik fontos tény az, hogy a gyűjteményben több mű tanai szorosan összefüggnek egymással.³ Szerzőjük a hagyomány tanúsága

¹ Edelstein i. m. 149. 179.

² Edelstein i. m. 181.

³ M. Wellmann, Hippokrates des Herakleides Sohn. Hermes 64, 1929, 16. skk. — M. Pohlenz, Hippokratesstudien. Göttingen, 1937, 67. (Nachrichten von d. Gesellschaft der Wissenschaften. Phil.-Hist. Kl. F I. NF II. Nr. 4.) — Margit Gutmann, Die Nebensätze in ausgewählten Schriften des hippokratischen Corpus und ihre Bedeutung für die Verfasserfrage. Diss. München, 1929. (E mű, melyhez nem tudtam hozzáférni, a *II. d. v. t.* és *Περὶ ἰγῆς νόσων* nyelvi összefüggéseire mutat rá.) — Wilamowitz Moellendorf, Die hippokratische Schrift *Περὶ ἰγῆς νόσων*. SB Berlin, 1901, 16. skk. — Hornyánszky Gyula, A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. Budapest, 1910, 291. 292. — C. Fredrich, Hippokratische Untersuchungen. Philologische Untersuchungen 15. Heft. Berlin, 1899, 5. — K. Deichgräber, Die Epidemien und das corpus Hippocraticum. Abhandlungen d. preuß. Akademie. 1933, Nr 3, 115—125. — H. Diller, Die Überlieferung der hippokratischen Schrift *Περὶ ἀέρων ὁδῶν τόπων*, Philologus, Sp. Bd. XXIII, Heft III. Leipzig, 1932, 138. — H. Diller, Wanderarzt und Aitiologe. Studien zur hippokratischen Schrift *Περὶ ἀέρων ὁδῶν τόπων*, Philologus, Sp. Bd. XXVI, Heft III. 1934. 111. — W. Nestle, Hippocratica, Hermes 73, 1938, 35. — M. Pohlenz, Hippokratesstudien. 101. — M. Pohlenz, Hippokrates und die Begründung der wissenschaftlichen Medizin. Berlin, 1938, 79. (Számomra hozzáférhetetlen volt.) — J. Schumacher, Antike Medizin I. Die naturphilosophischen Grundlagen der Medizin in der griechischen Antike. Berlin, 1940,

szerint Hippokrates, akinek alakja újra megtisztulva, mint korának kiváló orvosa elfoglalja az őt megillető elsőégi helyét. Ezzel a megoldással a nehézségek nincsenek kiküszöbölve, és a hosszú vita s homály, amely Hippokrates személyét már Platon és Aristoteles idejében körülvette, nem oszlik szét, de annyi bizonyos, hogy Hippokrates történeti egyéniség, akit már kortársai is nagyra tartottak. Egész nemzedék nevelkedett fel mellette. Tudása, kutatási módja, felfedezései továbbjutottak az utókorra. Az orvostudomány zárt körét kitárta. Erre filozófiai képzettsége képesítette és készítette. A bennünket illető kérdésben az a helyzet, hogy a II. á. ó. r. egyike azoknak a műveknek, amelyeket elsősorban tulajdonítanak Hippokratesnek. Keletkezési idejét a négyszázas évek kezdeténél, 400-nál, Euripides, Demokritos, Herodotos és a sophistika koránál későbbre helyezni nem lehet.¹

Kibontakozik tehát egy történeti személyiség, a mű írója. Egy orvos, aki kora minden tudománya iránt érdeklődött és tág látókörrrel, nagy tudománnyal építette tovább szaktudományát. Nemcsak mint a tudományos orvosi irodalom megalapítója, a korábbi orvosi nemzedékek nevelési módszerén képzett szakorvos sorolható a tudományok nagy képviselői közé, hanem mint gondolkodó, természettudományi képzettségű filozófus is, olyan kultúrbölcséleti munkát alkotott, amely igen figyelemre méltó. Ebben a tekintetben nem igen figyelt fel rá a filozófiatörténet, pedig sajátos természettudományi gondolkodás és módszer található nála;² ennek folytatása Aristoteles és Platon tekintélye miatt ugyan nem volt, de kidolgozva és felépítve ott található a nagy orvos és kutató munkáiban.

Személyéről, életéről, munkálkodásáról, hatásáról, iskolájáról, működéséről nagyon keveset tud az antik hagyomány. Egy életrajz maradt fenn a Krisztus utáni második századból; az ephesosi Soranos (Σωρανός) írta. Címe: *Ἱπποκράτους γένος καὶ βίος κατὰ Σωρανόν*. Késői és kom-

177. skk. — Littré (Oeuvres complètes d'Hippocrate. Paris, 1839, I. 434. : Écrits d'Hippocrate : de l'Ancienne médecine ; le Pronostic ; les Aphorismes ; les Epidémies, 1er et 3e livres ; du Regime dans les maladies aiguës ; des Airs, des Eaux et des Lieux ; des Articulations, des Fractures ; des Instruments.) eredeti elgondolásához az újabb kutatás visszatér és egyre jobban bebizonyosodik Hippokrates történetisége.

¹ Euripides fr. 917, fr. 981 ; Herodotos III 106, I 142, VII 102, IX 122. — W. Nestle, Hippocratica. Hermes 73, 1938, 23—31. — H. Diller, Wanderarzt und Aitiologe. 114. — M. Pohlenz, Hippokrates. (a Philologische Wochenschrift 1938, 1300. alapján). — M. Pohlenz, Hippokratesstudien. 101. — H. Diller, Die Überlieferung der hippokratischen Schrift. 137. — Határok : 432—400.

² W. Windelband, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. Tübingen, 1912⁶, 26. 54. — Kecskés P., A bölcsélet története főbb vonásaiban. Budapest, 1933, stb.

pilatórikus jellegű életrajz (*βίοι ἰατρῶν* c. iratából való). Másik tudósítás Suidas lexikonában (*Ἱπποκράτης* címszó alatt) található. E mellett elismeréséről, nagyságáról, dicséretéről gyakran emlékeznek meg az antik források. Mivel azonban ezek későiek, semmi megfoghatót és biztosat nem tudnak nyújtani. A legelismertebb jelzőkkel ruházzák fel: *πατὴρ ὕγιεινῃς, ἡγεμὼν τῆς θεοπρεποῦς ἐπιστήμης, ὁ θεῖος Ἱπποκράτης*» («Az egészség atyja, az istenekhez méltó tudomány vezére, isteni Hippokrates»).¹

A továbbiak miatt még azt kell kiemelnünk, hogy a híres asklepiadesi család (*Ἀσκληπιδῆαι*) sarja valószínűleg Thessaliából származott és Kos szigetén telepedett le. Részese lett annak az élő hagyománynak, amelyben nemzedékek kapcsolódása folytán közvetlenül apáról fiúra öröklődött a tudás, hiszen atyja is orvos volt. A család messzire vissza tudta vinni őseit s azok valamennyien orvosok voltak (nagyatyja a perzsa háborúk idején híres orvos!). A másik fontos vonás életéből az orvosi mesterség, művészet és a vallás szoros kapcsolata. Harmadik jelentős tény neveléséből, hogy orvosi tanulmányai tökéletesítésére és műveltségének gyarapítására neves tanítókat keresett fel. Emlégetik vele kapcsolatban Gorgiaszt, Herodikost (Selymbriából) és az abderai Demokritost. Végül nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az akkori orvosi pályához hozzátartozott a vándorlás. Hippokrates sokat járt-kelt. Orvosi gyakorlatot folytatva megfordult Thasosban, Abderában, Kyzikosban, Egyiptomban és Thessaliában. Útjainak befejeztével visszatért Kos szigetére s a virágzó orvosi iskola élére került. Itt negyven éven át dolgozott: gyakorlatilag, elméletileg; tanított és könyveket írt. A hagyomány szerint Thessaliában, Larissában halt meg 370 táján.²

2. Tartalom és szerkezet.

*Ἱπποκρίην ὅστις βούλεται ὀρθῶς ζητεῖν, τάδε χρὴ ποιεῖν.*³ «Annak, aki az orvosi mesterséget (művészetet, tudományt) helyesen akarja űzni, a következőket kell tennie (szem előtt tartania).» Ezekkel a szavakkal kezdődik a munka. Pontosan megjelöli azt a területet, amelyre ki akar terjeszkedni: amit egy orvosnak a helyes eljáráshoz tudnia kell. Három tényezőt kell előzetesen észbe vennie (*ἐνθυμέεσθαι* 56₂) úgy, hogy hatá-

¹ Életrajzát magyar irodalmunkban Tihanyi Mór (Hippokrates élete és működése. Klinikai füzetek. Bp., 1898) és Hornyánszky (A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. Budapest, 1910) írta meg.

² Életének és működésének ideje tehát a 460—370 körüli évekre esik.

³ J. L. Heilberg, Hippocratis opera. Corpus medicorum graecorum I 1. Berlin—Leipzig, 1927. szerint idézem a szöveget.

sukkal tisztában legyen az év szakainak változásaival beálló-hatóerőt (*οτι δύνатаι απεργάζεσθαι έκαστη* 56₃), a különféle szeleket és végül a vizek hatóerejét (*τάς δυνάμεις* 56₆). Külön hangsúlyozza azt, hogy előzőleg kell észbe vennie ezeket a jelenségeket (*ἐνθυμέεσθαι* 56₆). A másik, sorok mögött meghúzódó, állandóan szereplő tan: a különbség (*διαφύρουσιν* 56_{3, 8, 9}) és a hatóerő gondolata (*δύνатаι* 56₂, *δύναμις* 56₈, 56_{9, 12}). A téma megjelölésében tehát három hatóerőt és két lényeges tant, a különbség és a hatóerő elvét találjuk, amelyeknek ismerete nélkülözhetetlen kellék (*ἐνθυμέεσθαι δεῖ* szintén ki van emelve, különben nem ismételné a következőkben 56_{14, 21}). A különbség gondolatával szorosan kapcsolódik a változás (*μεταβολή* 56₄, 57_{2, 10}). Az *ἐνθυμέεσθαι* kifejezés figyelmeztet még valamire: csupán az elősorolt hatóerőket és szempontokat kapcsolja ezzel a szóval, a *πόλις* megfigyelését *διαφροντίσαι* (56₁₀) igével fejezi ki. Burkoltan az van ebben a viszonyban, hogy az előzőket észbe kell vennie, meg kell tanulnia az orvosnak, mielőtt a *πόλις*-ba érkezik. Ha az ige nem is utalna erre, a kötőszó *ὥστε* egész határozottan olyan viszonyba hozza a két mondatot, hogy az előzőket meg kell csinálnia, mielőtt a *πόλις* ἤς *ἄπειρός ἐστὶ τις* (56₂₃) vizsgálat alá kerülne. Megvizsgálandó a *πόλις* fekvése (56₁₆), a széljárás, nap irányának tekintetbe vételével, azután az ebből adódó, immár helyi szempontok alapján vizsgálni kell a hatóerőket (*δεῖ ἐνθυμέεσθαι* 56₁₄ *ὕδατων πέρι* 14 *τὴν γῆν* 16 *τὴν δίαίταν τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀπὸ τούτων χρὴ ἐνθυμέεσθαι* *ἐκαστα* 56_{18, 21}, itt újabb orvosi szempont csatlakozik az előzőkhöz). Ezeknek helyes tudása alapján (56_{21, 26}) biztos következtetést tud levonni az *ἐς πόλιν ἀφικνεόμενος*, ἤς *ἂν ἄπειρος ᾖ* (56₂₃) a betegségekre és az egész természetére vonatkozólag (*οὔτε νοσήματα ἐπιχωρία οὔτε τῶν κοινῶν ἢ φύσις ὁκοίη τις ἐστίν* [sc. *λανθάνοι*] 56₂₃₋₂₄). Ezzel az *ἐνθυμέεσθαι* ige helyes értelmét és magyarázatát is megadja, hogy tudniillik, valóban előzőleg kell észbevenni (*ἢν μή τις ταῦτα πρότερον εἰδῶς προφροντίση περὶ ἐκάστου* 56₂₆ *ἐκάστου* 56_{9, 21} 57_{4, 6}). A megfigyelt jelenségekből előre meg lehet mondani a beálló következményeket (*λέγοι ἂν* 56₂₇, *ὁκόσα τε νοσήματα μέλλει κατασχίσειν προειδείη ἂν* 57_{4, 6}), ebben segítségére van még a csillagok megfigyelése is (57₇).

A mű szerzője ezeket a vizsgálatokat és megfigyelési szempontokat orvosnak írja elő: *καὶ τὰ πλείστα τυγχάνοι τῆς ὕγιειν καὶ κατ' ὁρθὸν φέροιτο οὐκ ἐλάχιστα ἐν τῇ τέχνῃ* (57₆ 56₁), aki esetleg olyan városba érkezhetik, ἤς *ἄπειρός ἐστι* (56_{10, 23}). A város szó alatt nem szoros értelemben vett «városra» gondol, a párhuzamos helyek alapján inkább nagyobb tájegysége, vidékre, «város és hozzátartozó környékre» érti a *πόλις* szót (*τὰ* [sc. *πνεύματα*] *ἐν ἐκάστη χώρῃ ἐπιχώρια* 56₆, ἢ *τε χώρῃ*

της χώρας ἡμερωτέρη 67₂₀, κατὰ πόλιν 69₂₅, 76₅, 56₁₆). E szempontok révén az orvos olyan tudás birtokába jut, amellyel biztosan tud következtetni pusztán megfigyelések révén, mert a leszűrt tapasztalati eredményekből kialakult tan tájékoztatja azokról a tényezőkről, amelyek döntők.

A továbbiakban az író azt tűzi ki céljául, hogy az egyes hatóerőket és a jelzett tanokat részletesen kifejtse a gyakorlati eljárás érdekében (*Ὅπως δὲ χρὴ ἕκαστα τῶν προειρημένων σκοπεῖν καὶ βασανίζειν, ἐγὼ φράσω σαφέως* 57₁₁). Az előszóban tervezett menet szerint sorra veszi a három hatóerőt, de látszólag más sorrendben. Valójában azonban nem cseréli fel a sorrendet. Az igaz ugyan, hogy nem a bevezető sorok egymásutánját veszi elő, hanem a ὥστε ἐς τὴν πόλιν-t (56₁₀) követő felsorolás szerint halad. Érthető szempontjából, mivel a föld fekvését, minőségét külön nem tárgyalja, hanem közvetlenül a rávonatkozó hatóerőket: a szeleket, a vizeket és az éghajlatot (évszakot). Ez utóbbi pedig valamennyinek forrása.

A szelek tárgyalása a 3—6. terjedő fejezeteket foglalja magába. Mint említettük, a város fekvése minden tényező vizsgálatánál szükséges alap. Az égtájak beosztása szerint tárgyalja a szeleket is (*ἥτις μὲν πόλις πρὸς τὰ πνεύματα κεῖται τὰ θερμὰ* 57₁₅, *ὁκόσαι δ' ἀντικέονται τούτων πρὸς τὰ πνεύματα τὰ ψυχρά* 58₈, *ὁκόσαι δὲ κέονται πρὸς τὰ πνεύματα μεταξὺ τῶν θερινῶν ἀνατολῶν τοῦ ἡλίου... ὁκόσαι μὲν πρὸς τὰς ἀνατολάς... 59₈, ὁκόσαι δὲ πρὸς τὰς δόσις κείνται* 59₂₆), ezért a szelek iránya és a város fekvése szoros összefüggésben van. Először a déli fekvésű városról szól, ahol meleg szelek uralkodnak, és amely védve van az északi szelektől. A meleg szelek befolyásolják a vizet és az embert. Mivel sok víz van a széljárás következtében, az ember szervezetében szintén sok víz mutatható ki (*τούς τε ἀνθρώπους τὰς κεφαλὰς ὕγρὰς ἔχειν* 57₁₈). A szervekben nagy bőségben különféle nedvek vannak, általuk a test puhánnyá válik. Az emberek étvágytalanok és rossz ivók (*τὰ τε εἶδα ἐπὶ τὸ πλεῖθος αὐτῶν ἀτονώτερα εἶναι* 57₂₀). Az általános jellemzés után elsorolja az ilyen városban előforduló betegségeket. — Az északi szeleknek kitett városokban (4. f.) a hideg széljárás miatt kemény és hideg víz van; az emberek száraztestűek — szikárak, izmosak. Ebből az összefüggésből: *πρῶτον μὲν τὰ ὕδατα — τούς δὲ ἀνθρώπους* (58₉₋₁₀) világos, hogy a külső körülmények (víz-szél) egymás közt is hatnak, nemcsak az embert formálják. Az emberre gyakorolt hatásokat közösen hozzák létre. A kettő minéműségéből következik a betegségeknek arra a területre jellemző sora. Az 5. f. a kelet felé táruló várost mutatja be, amely a legkedvezőbb fekvésű. Mérsékelt középhelyen van, kiegyensúlyozott időjárást kap: *τὸ μεταξὺ ἤ· πρῶτον μὲν*

γὰρ μετριώτερον ἔχει τὸ θερμὸν καὶ τὸ ψυχρὸν, ἔπειτα τὰ ὕδατα, ὅκῳσά πρὸς τὰς τοῦ ἡλίου ἀνατολὰς ἐστὶ, πάντα λαμπρὰ τε εἶναι ἀνάγκη καὶ εὐώδη καὶ μαλακὰ καὶ ἐρατεινὰ ἐγγίγνεσθαι ἐν ταύτῃ τῇ πόλει· ὁ γὰρ ἥλιος κωλύει ἀνίσχων καὶ καταλάμπων· τὸ γὰρ ἐωθινὸν ἐκάστοτε αὐτὸς ὁ ἡὴρ ἐπιχεῖ ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ (59₁₃₋₁₈). Ennek következtében az emberek deli termé-
tűek, egészségesek, csengő hangúak, szellemi képességeik nagyobbak :
ὁργήν τε καὶ ξύνεσιν βελτίους εἰσὶ τῶν προσβορέων (59₂₀), betegség ke-
vésbbé látogatja őket mérsékelt éghajlatuk miatt (59₂₂). A betegségek
könnyebb lefolyásúak, a nők könnyebben szülnek. — Utolsónak tár-
gyalja a nyugatra fekvő várost (6. f.), amely a legegészségtelenebb.
A vize nem tiszta, hideg szél és nedves éghajlat uralkodik. Az em-
berek betegesek a rossz éghajlat miatt. Szélsőséges meleg váltakozik
nagy hideggel.

A szelekről szóló fejezetek gondolatmenete, feldolgozása, szem-
pontjai teljesen azonosak és összefüggők. — A következő rész a vizekről
szól (7—9. f.). Közben is kitért a vizekre és bemutatta, hogy a széljárá-
sok mennyiben változtatják meg a vizet. Mégis külön fejezetet szán a
vizeknek. Módszere abban különbözik az előző fejezetekétől, hogy a város
fekvését nem veszi bele. Viszont az égtáj és éghajlat gondolatát érvénye-
síti s a szervezetre gyakorolt hatás vizsgálatát szintén folytatja. Itt bizo-
nyos nehézségek mutatkoznak, amelyek alapján arra gondolunk, hogy
a két szövegrész nincsen szoros összefüggésben egymással — de mégis
vannak gondolatok, amelyek egységről tesznek tanúságot. A nehézségek
magyarázata a következő lehet. A víz orvosi szempontból régtől fogva
vizsgálódás tárgya lehetett, alaposabb orvosi kutatás folyamán kialakult
a vizekről szóló *tan*, amely minden orvos számára szükséges volt. Most
az író, mivel nagyobb keretben tárgyalta ezt a témát, a kialakult taní-
tást bevette és azon csak annyit módosított, hogy a munkának szerves
része lehessen. Annyira rendszerszerűen van feldolgozva, hogy szinte tan-
könyvbe illik bele. Az orvosi szempont szerintünk vitathatatlan : *περὶ*
δὲ τῶν ὑδάτων βούλομαι διηγήσασθαι, ἃ τέ ἐστι νοσώδεα καὶ ἃ ὑγιεινότερα
(60₁₀). A következő vizekről tárgyal : mocsár- és állóvíz, forrás- és á-
sványvíz, sós- és édesvíz, eső és hólé, végül folyóvíz.

Az állóvíz ki van téve az időjárás változásainak, az állás miatt
megromlik, egészségtelen és a szervezetet rongálja. Különféle betegsé-
gek származnak belőle ; más betegséget idéz elő a férfiaknál, másokat
a nőknél és másokat a gyermekek szervezetében. Mindenképen veszé-
lyes. — A sziklákból és a földből fakadó források, ha ásványi anyag
van bennük feloldva, szintén rosszak, kivéve ha magas helyekről ered-
nek. Az égtájakra vonatkozólag ugyanaz a helyzet, mint a városoknál :

jó vizűek, amelyek keletre tekintenek stb.: *ὁκόσων μὲν αἱ πηγαὶ πρὸς τὰς ἀνατολὰς ἔχουσι, ταῦτα μὲν ἄριστα αὐτὰ ἐωντέων ἐστὶ, δεύτερα δὲ τὰ μεταξὺ τῶν θερυνῶν ἀνατολέων ἐστὶ τοῦ ἡλίου καὶ δύσεων, καὶ μᾶλλον τὰ πρὸς τὰς ἀνατολὰς, τρίτα δὲ τὰ μεταξὺ τῶν δυσμεῶν τῶν θερυνῶν καὶ χειμερινῶν· φανλότερα δὲ τὰ πρὸς τὸν νότον τὰ μεταξὺ χειμερινῆς ἀνατολῆς καὶ δύσιος, καὶ ταῦτα τοῖσι μὲν νοτίοισι πάνν πονηρά, τοῖσι δὲ βορείοιςιν ἀμείνω* (61²²⁻²⁸). Az előbbi fejezet gondolatmenetét az utána következő orvosi előírás folytatja (61²⁹—62⁷), majd az esővizet és a hólét részletesen tárgyalja (8. f.), kitér közben az eső keletkezésére is. A földön lévő csapadékból a finomabb rész eltávozik, elpárolog, így keletkezik az eső, amely könnyen romló víz. A részletes leírásnak és kitérésnek nincsen sok köze az egészséghöz, és nem tartozik közvetlenül a tárgyhoz. A hóból származó víz teljesen rossz, mert a hóban lévő finomabb részek elpárolognak, az alja marad csak vissza, ami az egészségre nagyon káros vizet szolgáltat. Véleményének támogatására kísérletet ír le, amelyet pontosan megfigyel, mint az esővízzel kapcsolatosan az izzadtságot. Az emberi testre vonatkozó hatások leírására azonban itt sem tér ki. — Végül a legrosszabb fajtájú vízről szól (9. f.): egészségi szempontból az a legrosszabb víz, amely sok víz keverékéből áll. Ártalmas az a keverék, amely minőségét változtatja a széljárás szerint: *ισχύει δὲ οὐκ αἰετῶντό, ἀλλὰ ἄλλοτε ἄλλο κατὰ τὰ πνεύματα· τῷ μὲν γὰρ βορέης τὴν ἰσὺν παρέχεται, τῷ δὲ ὁ νότος, καὶ τῶν λοιπῶν περὶ αὐτὸς λόγος* (63³⁰). A rossz víz idézi elő a kövesedést. — A végén ismét visszatér az orvosi gondolatra és a széljárással való összefüggésre. De a testi és a lelki alkati változásait kevésbé tekinti a víz, mint a szelek függvényének. — Az első résszel (szelek) kapcsolódik ez a második rész (vizek), de a kialakult tanítás meghatározza az író munkáját, ebből következik a két rész eltérő jellege.

A bevezetésben megjelölt harmadik rész az évszakokról, éghajlatról, változásairól, meteorológiai jelenségekről szól. Ebben a fejezetben (10.) ismét bővebb tárgyalás alá kerülnek az ember és a természeti jelenségek összefüggései. Ugyanaz a gondolat kerül elő (*ἐνθυμεύμενος* 64²⁹). Előre meg akarja mondani az orvossal, hogy vajjon az év változásai milyenek lesznek, egészséges, avagy egészségtelen lesz-e az év? A legbiztosabb a csillagok után igazodni (64³¹ v. ö. 57⁹⁻¹⁰), amelyekről következtetni lehet az időjárásra, abból az egészségre vonatkozó megfigyelésekre, hogy milyen betegségek lesznek gyakoriak asszonyra, férfira, gyermekre nézve. Bő részletességgel vannak kifejtve a különféle betegségek, amelyek az egyes jelek szerint várhatók. Az évszakok változásait újra összefüggésbe hozza az előzőleg tárgyalt városok, szél és víz viszonyával: *καὶ ὁκόσων*

μὲν τῶν πόλεων κέονται τε καλῶς τοῦ ἡλίου καὶ τῶν πνευμάτων ὕδασι τε χρῶνται ἀγαθοῖσιν, αὗται μὲν ἤσσουν αἰσθάνονται τῶν τοιούτων μεταβόλεων, ὁκόσαι δὲ ὕδασι τε ἐλείοισι χρέονται καὶ λιμνώδεσι κείνται τε μὴ καλῶς τῶν πνευμάτων καὶ τοῦ ἡλίου, αὗται δὲ μᾶλλον (64₄₋₈). Ezt a gondolatot az induktív következtetések nagy sokaságával igazolja és a célkitűzéshez teljesen alkalmazkodik: κατὰ ταῦτα τις ἐννοούμενος προειδείη ἂν τὰ πλεῖστα τῶν μελλόντων ἔσεσθαι ἀπὸ τῶν μεταβολέων (67₂₋₃). Azt lehetne várni a szerzótől, hogy a következőkben kifejti az éghajlat változásának elméletét, a meleg-hideg éghajlat, illetve a meleg-hideg évszakok okozatait, hatásait. E helyett azonban, az évszakok változásával kapcsolatos orvosi szabályokat, előírásokat ad és utána, megszakad a fejezet (11. f.). A szövegből hiányzik az átvezető rész, amely a mű gondolatmenetébe szorosan kapcsolódó további fejezeteket összekapcsolná (67_{14 15}, διαφέρουσιν, διαλλάσσει) és a közvetlen összeköttetést megteremtené. Mert az nyilvánvaló, hogy az Ázsia és Európa között való különbség kifejtése teljesen beleillik az első rész taglalásába. Az éghajlati változások, vizek, szelek, helyek hatását és különbségét nagyobb egységek szembeállításával akarja bebizonyítani. Nem idegen várost, nem szűkebb területet tár az orvos elé, hanem nagy, összefüggő területegységet, amelynek keretében ugyanazok az elvek érvényesülnek, mint az egyes városokban. Orvosi szempontjaiból kiindulva két szembenálló, különböző világ jellemzését tudja adni, egyben az eltéréseket meg tudja okolni az éghajlati viszonyok (meleg-hideg; szelek stb.) különbözőségével.

Az első tizenegy fejezetben egy elmélet alapjai vannak leírva (tárgya az emberi szervezetre ható erők vizsgálata), amelyben gyakorlati ismeretek, filozófiai tanok és orvosi tudomány szoros egységet alkotnak. A 12—24. fejezet, a munka második része, ennek az elméletnek alapján antropológiát és antropológiára épített etnográfia ad elő a kitűzött szempontok szerint. Összeveti Európát Ázsiával, Északot Déllel. Ebben az ión földrajzi képek beosztását tartja szem előtt. A szembeállításban nem igen érezzük érvényesülni azt a világtörténeti hatóerőt, amely a görögség és az ellene törő ázsiai népek küzdelmében jelentkezik, azaz a perzsa-görög háborúkat.¹ Legalábbis nem tartjuk az összehasonlítás főmotívumának és ösztönző erejének. A különbségnek és a szembenállásnak észrevevése sokkal régebbi időbe nyúlik vissza² és minden valószínűség szerint orvosi körökben gyűjtöttek hozzá legtöbb adatot.

¹ Hornyánszky (A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. 280) ezt tartja az összevetés főmotívumának.

² Xenophanes egyik töredéke ugyanígy állítja szembe északot déllel: l. 50. l.

Ázsia és Európa összehasonlítását a környezet hatóerejéből kiindulva, a különbség kiemelésével végzi. Vizsgálódásaival egyúttal elméletének helyességét bizonyítja be, s olyan etnográfiai szempontot ad, amely teljesen alkalmas a népek testi-lelki, művelődési, életberendezési viszonyainak feltárására (67₁₄, 18). Az orvosi tekintetek háttérbe szorulnak, betegségekre vonatkozó megjegyzések csupán a rendkívüliek megjelölésére szorítkoznak. Az éghajlat alapján, az előzőekben megadott irányelvek szerint, nagy arányokban állítja szembe az adottságaikkal és lakóikkal egyaránt különböző két világot. Ennek a különbségnek főbb vonásait akarja kiemelni: *βούλομαι δὲ περὶ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης δεῖξαι, ὁκόσον διαφέρουσιν ἀλληλέων ἐς τὰ πάντα καὶ περὶ τῶν ἐθνῶν τῆς μορφῆς, ὅτι διαλλάσσει καὶ μηδὲν ἔοικεν ἀλλήλοισιν. περὶ μὲν οὖν ἀπάντων πολλὸς ἂν εἴη λόγος, περὶ δὲ τῶν μεγίστων καὶ πλεῖστον διαφερόντων ἑρέω, ὥς μοι δοκεῖ ἔχειν* (67₁₃₋₁₇, v. ö. 69₁). Mivel a föld, az éghajlat és az ember szoros kapcsolatban van, az előbbieik különbsége okozza az emberek, fajok, különbözőségét (67₁₄₋₁₅, 19). Az ázsiai enyhe éghajlat, termékeny, gazdag föld teszi az ázsiai embert szelíddé, jókedélyűvé: *τὸ δὲ αἴτιον τούτων ἡ κρᾶσις τῶν ὥρέων* (67₂₂). Ezt igazolja az is, hogy Ázsiában sem mindenütt egyforma az éghajlat, hanem vannak változások: az időjárás változása és egyes területek helyi viszonyai szerint az ember is megváltozik. A földrész középső területén van legkiegyensúlyozottabb hőmérséklet, itt terülnek el a legszebb földek (67₂₇); terményei (68₁), állatai, emberei külsőleg-belsőleg fejlődnek, szépek, megtermettek. A természetnek dédelgetett helye, mindene megvan — ez a legjobb föld, csak egy hiányzik, a küszködés, amely keményre edzi az embert: ¹*τούς τε ἀνθρώπους εὐτραφεῖς εἶναι καὶ τὰ εἶδεα καλλίστους καὶ μεγέθει μεγίστους καὶ ἥκιστα διαφορῶν ἐς τὰ εἶδεα αὐτῶν καὶ τὰ μεγέθεα· εἰκός τε τὴν χώραν ταύτην τοῦ ἥρος ἐγγύτατα εἶναι κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν μετριότητα τῶν ὥρέων. τὸ δὲ ἀνδρεῖον καὶ τὸ ταλαπῶρον καὶ τὸ ἔμπορον καὶ τὸ θυμοειδὲς οὐκ ἂν δύναίτο ἐν τοιαύτῃ φύσει ἐγγίγνεσθαι* (68₄₋₉). A középső terület után a két szélső vidék és népfaj leírása következik. A 13. f. azonban csak töredékét őrizte meg annak a fejezetnek, amelyik a meleg éghajlat alá tartozó terület vizsgálatairól szól. Az ión földrajz szerint Egyiptom és Libya Ázsiához tartozik. Ugyanígy képzeli el írónk is, leírásából azonban erre a részre csak egy csonka mondat utal (*Περὶ μὲν οὖν Αἰγυπτίων καὶ Λιβύων οὕτως ἔχειν μοι δοκεῖ* 68₁₂). A hideg éghajlat alá tartozó ázsiai vidék leírása megmaradt. Ez a rész etnográfiai szempontból fontos, mert az

¹ Herakleitosi gondolat: Diels fr. 53 (44). L. Sümeghy Vera, Atlétaeszmeny a görög művészetben (Budapest, 1940, 2. skk.) c. munkát is.

ión etnográfiaiából s az orvosi tudományból olyan adatokat őrzött meg, amelyeket máshol nem találunk. Az északi ázsiaiak mások, mint a délen lakó egyiptomiak. A különbség okául ismét hangsúlyozza a könyv az éghajlat változását, amely a vidéket és az embert egyaránt saját képére formálja. Bár hiányzik a déli vidék rajza, az alapgondolatból folyó összevetés teljes és a hiány miatt zavar nincsen. Az északi vidéknek csak jellegzetes lakóit mutatja be. Két népet említ meg. Az egyik a makrocephalok, a másik a Phasis mentén lakók jellegzetes faja. Csak azokat a vonásokat emeli ki elbeszélése folyamán, amelyeket más népeknél nem talál. Az előzőknek érdekes alkatú fejük van. Oka azonban nem természeti, hanem emberi szokásban rejlik. Gyermekkorukban torzítják el fejüket, mert ez «előkelő» náluk; utóbb második természetükké vált különös fejalkatuk. Csak mint érdekesség szerepel ez a nép. A Phasis mentén lakók leírása azonban az első részben tárgyalt szempontok szerint történik (15. f.). Lakóhelyük környéke a legrosszabb típusúak közé tartozik. Mocsaras, vizenyős. Teljesen megüli a lakókat, determinálja berendezkedésüket (69₂₃) (fából készült házaik és nádból összerótt kunyhóik vannak a víz miatt), foglalkozásukat (69₂₅), a víz pedig szerveztükét teszi tönkre. A lehető legrosszabb fajta víz áll rendelkezésükre: τὰ δὲ ὕδατα θερμὰ καὶ στάσιμα πίνουσιν ὑπὸ τοῦ ἡλίου σηπόμενα καὶ ὑπὸ τῶν ὀμβρῶν ἐπανξόμενα, αὐτὸς τε ὁ Φάσις στασιμώτατος πάντων τῶν ποταμῶν καὶ ῥέων ἡπιώτατα (69₂₆₋₂₈, v. ö. 60₁₂: ὁκόσα μὲν οὖν ἐστὶν ἐλώδεα καὶ στάσιμα καὶ λιμναῖα). A levegő kedvezőtlen, a légkör ködös, egészségtelen: ἥρ τε πολὺς κατέχει τὴν χώραν ἀπὸ τῶν ὑδάτων (69₃₁, v. ö. 59₃₀). Az első és második rész e fejezeteinek összevetése részleteiben arról győző meg, hogy a népleírás ugyanazon szempontokat veszi végig, mint az elméleti rész; továbbmenve megállapítható, hogy csak orvosi szempontokkal rendelkező ember képes így leírni egy nép jellemző testalkati vonásait:

δι' ὃ καὶ ἀχρόους τε εἰκὸς εἶναι καὶ ἀρρώστους τῶν τε νοσημάτων πάνταν μετέχειν μέρος τῶν προειρημένων καὶ οὐδὲν αὐτέοις ἀποκρίνεται. βαρυνφώνους τε εἰκὸς εἶναι καὶ βραγ-
χώδεας διὰ τὸν ἀέρα, ὅτι ἀκάθαρτος ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ αὐτόθι γίγνεται καὶ νοσώδης (59₃₄—60₃).

διὰ ταύτας δὴ τὰς προφάσις τὰ εἶδεα ἀπηλλαγμένα τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων ἔχουσιν οἱ Φασιηνοὶ ... ἀρθρόν τε κατάδηνον οὐδὲν οὐδὲ φλέψ, τήν τε χροίην ὠχρὴν ἔχουσιν ὥσπερ ἀπὸ ἰκτέρον ἔχόμενοι, φθέγγονται τε βαρύτερον ἀνθρώπων τῶ ἡέρι χρεώμενοι οὐ λαμπρῶ, ἀλλὰ νοτῶδει καὶ διερω, πρὸς τὸ ταλαιπωρεῖν τε τὸ σῶμα ἀργότεροι πεφύκασιν (69₃₁—70₄).

Hasonlóképen azonos a szelek: *πνεύματα* (70₆—60₄) és a változások: *μεταλλαγáι* (70₅—60₇) tárgyalása.

Az ázsiai népek leírását a népjellemről szóló összefoglaló befejezés zárja le (16. f.). Tárgyalás közben is tett megjegyzéseket az ázsiaiak szelidségéről, gyávaságáról. Okául az évszakok változását hozza fel: *Περὶ δὲ τῆς ἀθηνίης τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἀνανδρείης, ὅτι ἀπολεμώτεροί εἰσι τῶν Εὐρωπαϊῶν οἱ Ἀσιηνοὶ καὶ ἡμερώτεροι τὰ ἡθεα, αἱ ὥραι αἷτιαι μάλιστα οὐ μεγάλας τὰς μεταβολὰς ποιούμεναι... ἀλλὰ παραπλήσια* (70₁₂—15). Az összefüggés első tekintetre nem világos, de magyarázatát tudja adni. Az évszakok változásai a testben, a testen keresztül a lélekben változásokat hoznak létre. A változások a lelki indulatokat befolyásolják, tehát végredményben a jellembeli tulajdonságoknak a változások okai (*αἱ γὰρ μεταβολαί εἰσι τῶν πάντων αἰε τε ἐγείρουσαι τὴν γνώμην τοῦ ἀνθρώπου καὶ οὐκ ἔωσαι ἀτρεμίζειν* 70₁₈). Az elmélet tehát a népjellem átfogására, két ellentétes világ jellembeli különbségének megokolására is módot nyújt. További ok a különbségre a *νόμος*-ban gyökerezik, emberi alkotásban, az uralkodó rendszerben. A törvény — az uralkodó rendszer szerint despotikus, vagy szabad életben — további eltéréseket okoz a nép jellemében. Így Ázsiában is vannak hellének és barbárok, akik harcos természetűek, mert állami berendezkedésük nem despotikus. Az ázsiaiak se mind egyformák, vannak köztük jobbak és rosszabbak (71₈).

A szembeállítás második tagja Európa. Az ázsiai népek közül az egyiptomit vette előre, amely az éghajlat egyöntetűsége, az állandó meleg miatt legsajátosabb; az európai népek közül a könnyen jellemezhető skytha népet tárgyalja első helyen (17—22. f.). A hideg időjárás miatt nincsenek változások; állandó az időjárás. Csak a Maiotis-tó környékén lakó skythák különböznek a többiektől; ez azonban nem a testi mivoltukban gyökerezik, hanem csupán szokásukban (*διαφέρειν τῶν ἐθνέων—Σανρομάται* 71₁₂). A különbség abban áll, hogy a nők harcos életmódot folytatnak; míg három ellenséget meg nem ölnek és áldozatot mutatva be férjhez nem mennek. Szokásuk, hogy gyermekkorukban jobb mellüket leégetik, hogy az erő karjukba szálljon. Tehát nem testi adottságaik által különböznek a többi törzstől, hanem szokásaik miatt. A skythákat ugyanaz jellemzi, mint az egyiptomiakat: más népektől különböznek, egymáshoz teljesen hasonlóak: *αὐτοὶ αὐτοῖσιν εἰοικασί καὶ οὐδαμῶς ἄλλοις, ὡτὸς λόγος καὶ περὶ τῶν Αἰγυπτίων, πλὴν ὅτι οἱ μὲν ὑπὸ τοῦ θερμοῦ εἰσι βεβιασμένοι, οἱ δ' ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ* (71₂₅—26, 72₁₀—12). Lakóhelyük vidéke éghajlatuknak megfelelően teljesen sík, kopár, közepesen nedves, nagy folyók haladnak keresztül rajta. Életmódjuk a vidék természete szerint alakul: nomád életet élnek, kocsikon, sátor-

ban laknak (71₃₀—72₁), a hideg miatt nem nő ki az állatok szarva (72₂), a férfiak lovon, a nők szekéren tartózkodnak (72₃), az állattenyésztés miatt állandóan vándorolnak (72₅). Táplálékuk hús, lótej és lósajt. — A szokások ismertetése után rátér egyformaságukra és az ok vizsgálata. A vidék észak felé fekszik (72₁₄), állandó északi szél fúj, a nap ereje gyenge (72₁₆); viszont meleg szél ritkán érezhető (72₁₈), annál gyakoribb a hideg (72₁₉) és az állandó köd (72₂₁ ἡγήρ τε κατέχει). Az állatok nem nőnek nagyra (72₂₅). Hasonlóságuk, egyformaságuk oka: nincsenek nagy évszaki változások (72₂₇), táplálékuk azonos (72₂₉), ruhájuk szintén, végül valamennyien rossz, hóléből származó vizet isznak (19. f. l. 8. f.). Ezért testük nem szívós, kövéres, vizenyős, gyenge (73₁); nem segít rajtuk az évszakok változása: μεταβολαὶ μὴ γίνονται ἰσχυραὶ (73₁, γ), οὐ γὰρ οἷόν τε νηδὺν ἀναξηραίνεσθαι (73₄). Ők maguk úgy próbálnak bajukon segíteni, hogy testük kiszáritása végett megégetik tagjaikat (tetoválják?) (73₁₀). Testi sajátságuk a görbe láb és a hideg miatt szőke haj (73₁₄). Az éghajlatból eredő életmódjukkal függ össze a testi adottságuk, hogy nem szaporák; a férfiak a lovaglás, a nők pedig kövérségük miatt. Lovagló életmódjukkal van összefüggésben az előkelők körében elterjedt eunuch-betegség, amelynek oka természeti, de eredete isteni: ταῦτα δὲ τοιοῦτε Σκύθησι πρόσσεισι, καὶ εὐνοχοειδέστατοί εἰσιν ἀνθρώπων διὰ τὰς προειρημένους προφάσις, καὶ ὅτι ἀναξυρίδας ἔχουσιν αἰεὶ καὶ εἰσιν ἐπὶ τῶν ἵππων τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνον (75₂₀₋₂₃). A skythákat az első részben adott szempontok szerint írja le: éghajlati, területi, légköri viszonyok hatása az emberre, a belőlük folyó életmód, szokások megfigyelésének tárgyai.

A következő fejezetben az ázsiaiak leírása szerint halad. Az ázsiaiaknál másodszor tárgyalta a változó időjárás látogatta területet és lakókat; itt is ezután tér át a többi európai lakóra, akiket a differenciáltság jellemez: διάφορον αὐτὸ ἐσὼν (75₂₇), nagyságra, alakra nézve egyaránt különböznek az éghajlat erős és gyakori váltakozása miatt: διὰ τὰς μεταλλαγὰς τῶν ὥρέων (75₂₈). Az évszaki kilengések nagyok, erősek, sok vihar és szél van, ezért gyakori a változás: ἐξ ὧν μεταβολαὶ πολλαὶ καὶ παντοδαπαὶ (75₃₁). Kisebb területrészekben is más és más időjárás uralkodik; városok szerint eltérés van, ezért (76₄) az emberek testi és lelki alkatukban egyaránt különböznek (76₄, γ): δι' ὅτι εὐνυχοτέρους νομίζω τοὺς τὴν Εὐρώπην οἰκοῦντας εἶναι ἢ τοὺς τὴν Ἀσίην 76₁₁, διὰ τοῦτο τέ εἰσι μαχιμώτεροι οἱ τὴν Εὐρώπην οἰκοῦντες καὶ διὰ τοὺς νόμους, ὅτι οὐ βασιλεύονται, ὥσπερ οἱ Ἀσιηνοὶ (76₁₅₋₁₇). Az éghajlati változások keménnyé edzik az embereket, vitézebbek az ázsiaiaknál; mivel pedig nincsenek uralkodói kénynek alávetve, szabadabbak, bátrabbak (76₁₈).

Az utolsó fejezet a többi európai népről számol be. A 13. f. az ázsiaiakkal kapcsolatosan összefoglalást tett és utalt a következő részekre; ugyanígy a 23. f. összefoglalja az elmondottak alapján a skythákról levont tanulságokat és megjelöli a következő részt, amelyben a többi európai népről akar beszélni. Mivel azonban Európában nincsenek olyan érdekes leírást nyújtó fajok, mint a Phasis lakók vagy a makrokephalok, nem részletezi külön egyik nép leírását sem, hanem csak összefoglaló jellemzésüket adja. Négy csoportba osztja őket aszerint, amint a változó éghajlaton kívül még más megkülönböztető adottságuk is van: 1. sok változásnak kitett vidék, 2. sík területek, 3. magaslatok, 4. száraz vidékek. Ezeknek keretén belül ugyanazok a különbségek vannak, mint a nagy földrészek között: 1. A sok változásnak kitett vidéken kemények, vitézek az emberek. 2. A sík területeken a lakók kövéresek, gyávábbak. 3. A magaslatok lakói nyugalmas életűek, természetük nagy, de gondolkodásuk szelíd. 4. A száraz vidékek lakói szikárak és vitézek. Ezeknek a törvényszerűségeknek okai ismét az éghajlati változások, amelyek egy földrész (Európa) keretén belül vidékenként változók: *ὅκον γὰρ μεταβολαὶ εἰσι πικνύονται τῶν ὥρῶν καὶ πλείστον διάφοροι αὐταὶ ἐωντήσιν, ἐκεῖ καὶ τὰ εἶδεα καὶ τὰ ἤθη καὶ τὰς φύσεις εὐρήσεις πλείστον διαφερούσας* (77₁₇₋₂₀). A vizsgálat először a körül forog, hogy az évszakok változásai, valamint a víz és a levegő milyen hatással van Európában (76_{26, 29, 30, 77_{14, 17, 19, 20}}) az egyes vidékekre. Ámde a bevezetésben adott irányelvek szerint a föld és az ember vizsgálata további különbségek megismerésére vezet. Erről a kapcsolatról számol be az utolsó fejezet második fele: 1. a termékeny, kövér, nedves talajú földön a jó adottságok miatt testes, de gyáva-lelkű emberek élnek. 2. A száraz, hideg idő által látogatott földön a lakók izmosak, talpraesettek, harciasak, mivel: *καὶ τὰλλα ἐν τῇ γῇ φνόμενα πάντα ἀκόλουθα ὄντα τῇ γῇ* (78₈₋₉). Az utolsó fejezet ennél fogva kerek egészet alkot, szempontjai azonosak a többiével. Hozzá tartozik ahhoz, hogy az orvos megismerje az adottságokat és a betegség okait: *ἀπὸ δὲ τούτων τεχμαιρούμενος τὰ λοιπὰ ἐνθυμέσθαι καὶ οὐχ ἁμαρτήσῃ* (78₁₁).

3. Egység.

A mű elemzésével kapcsolatosan rámutattunk azokra a részekre, amelyeknek gondolatmenete nem illik bele az egészbe; látszólagos vagy tényleges ellentmondásokra bukkanunk, több helyen az összefüggés kívánta kifejtés elmaradt, esetleg csak néhány töredékes szó utal az eredetileg meglevő szövegrészre. Ezek a nehézségek azonban jórészt a

hagyományozás folyamán szövegromlásból, esetleges későbbi bejegyzésekből származnak, a legtöbb esetben áthidalhatók, és a mű egységét semmiesetre sem bontják, vagy zavarják meg. Például a sok nehézséget okozó vizekről szóló rész (7—9.) szükségesnek mutatkozik, ugyanígy az utolsó fej. (24.) második fele is, a föld minőségének vizsgálata, ha a mű egészének felépítését vizsgáljuk. A skythák és a Phasislakók leírása pedig aligha lenne érthető, ha az előzőkben a szélről, vízről és hatásaikról nem tájékoztatott volna az író. Kétségtelen viszont az is, hogy a filológiai elemzés olyan tárgyi, tartalmi jelenségekre bukkan, amelyek az egység ellen szólnak. Nem beszélve arról, hogy különféle irányú és korú filozófiai rendszerek elméletének nyomára találunk, olyan orvosi részletek, leírások is vannak benne, amelyek látszólag nem tartoznak a munka egységébe. A kutatás arra az eredményre jutott, hogy a mű tulajdonképpen két részből áll, amelyeknek semmi közük egymáshoz, legfeljebb valaki véletlenül tette őket egymás mellé.

A mű egységével szemben kétely csak az első kutatóknál nem merült fel.¹ Az újabb kutatók, főleg Wilamowitz és iskolája, a következő eredményre jutottak:

1. A munkában vannak interpolált részek, amelyek eredetileg nem tartoztak bele.²

2. A munka, amely eredetileg nem volt egységes, két részből áll. Lehetséges, hogy egy szerző írta, de annak különálló művei (Wilamowitz); vannak, akik ezen túlmenve az első részt prognosztikusnak, a másodikat aitiológikusnak minősítve (H. Diller, L. Edelstein) összeférhetetlennek tartják a két részt.

A II. á. ó. τ. felépítése:

Bevezetés (1—2. f.)

a) Általános rész:

1. Szelek (3—6).

¹ A. Koraisz kiad. II. k. Paris, 1800. — E. Littré, Oeuvres complètes d'Hippocrate. Paris, 1839. — Hornyánszky Gyula, A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. Budapest, 1910.

² Wilamowitz Moellendorff, SB Berlin, 1901, 1. 16. skk. A 13. f. 68₁₇₋₂₈, 16. f. 71₇₋₁₀, 24. f. 76₂₄—78₁₁ részeket interpoláltaknak tartja. — F. Jacoby, Hermes 46, 1911, 518. skk. ugyanazon az úton további helyeket is betoldásnak tart. — L. Edelstein i. m. a 7—9-ig terjedő f.-eket önálló műből származó betoldásnak tartja, a mellett még két kisebb részt rekeszt ki. 14, 26, 28, 32, II. — Ami ezeket a kisebb interpolációkat illeti, tárgyalásukra részletesen nem terjeszkedünk ki. A Wilamowitz által kirekesztendő 24. f. és az Edelstein által betoldásnak minősített 7—9. f.-eket fenti taglalásunk értelmében valódinak és az eredeti műbe tartozó részeknek tartjuk. Részletes vizsgálatunk inkább a két rész összefüggését illetőleg fontos.

2. Vizek (7—9).
3. Évszakok (10—11).

b) Speciális rész:

1. Ázsia (12—16).
2. Európa (17—24).

A munka két részre tagolható. Ezek anyag, forma és feldolgozás szerint különböznek egymástól. Ebből kiindulva Wilamowitz,¹ F. Jacoby² és C. Fredrich³ két önálló részre tagolják, amelyek között szoros összefüggés nincsen. Egymáshoz tartoznak, mivel hasonló gondolatok fordulnak elő, vagy mivel szerzőjük azonos. L. Edelstein⁴ még tovább megy. Az első rész célkitűzésének a másodikéhoz semmi köze. Az egyik rész geográfiai, a másik orvosi. Kutatásainak eredményeként az orvosi részt prognosztikus jellegűnek tartja. H. Diller az orvosi részt szintén egységesnek tartja,⁵ de élesen elválasztja tőle a másodikat, amely szerinte aitiológikus jellegű könyv.⁶ E szerint a munkát két részre kell tagolni. Az egyik rész Edelstein kifejezésével élve prognosztikus, a másik Diller szerint aitiológikus. Eltérő módszer, tárgy és feldolgozás van a kettőben. Az orvosi rész semmi másra nem törekszik, mint hogy bemutassa azt, hogy az ember a külvilággal való kapcsolatából kifolyólag milyen betegségekre hajlamos, és a külvilág hatásai mennyiben mutatkoznak a szervezet változásaiban. Az etnográfiai rész ezzel szemben különféle

¹ Wilamowitz i. h.

² F. Jacoby i. h.

³ C. Fredrich, Hippokratische Untersuchungen. 5.

⁴ L. Edelstein, i. m.: «Das ist Inhalt und Aufbau des zweiten Teiles der Schrift *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*, der Kapitel 12—24. Wie verschieden diese Kapitel von den Kapiteln 1—11 sind, ist deutlich, und sicher haben sie mit dem Ziel dieser ersten Abhandlung nichts zu tun. Und doch gibt die Überlieferung beide Schriften über so ganz heterogene Themen als ein einheitliches Buch.» 57. s. 59.; «Die Schrift *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* besteht aus einer medizinischen und einer geographischen Abhandlung, deren Vereinigung zu einer Einheit zufällig ist.» 60.

⁵ H. Diller, Wanderarzt und Aitiologie. 19, 22.

⁶ H. Diller, u. o.: «Kap. 12/24 ist also ein in sich geschlossenes, selbständiges aitiologisches Buch, aus dem Gebiet der Länder- und Völkerkunde.» 41. «Die aitiologische Schrift *II. á. ó. τ.* ist ein Buch, das in einem Zuge von einem Mann von selbständigem Geist niedergeschrieben worden ist.» 64. «Ich entscheide mich also definitiv dahin, daß ich die aitiologische Schrift *II. á. ó. τ.* über Länder und Völker einem andern Verfasser zuschreibe als die prognostische Schrift *II. á. ó. τ.*, die für einen Arzt bestimmt ist, der in eine ihm fremde Stadt kommt.» 106. «Und doch bestehen Beziehungen von *II. á. ó. τ.* 12/24 zu dem ersten Teil der Schrift oder richtiger zu seinem Autor.» 107.

A régébi kutatók közül Jacoby-val szemben Trüdinger (Studien. 173) egységesnek tartja; K. Merz, Forschungen über die Anfänge der Ethnographie bei den Griechen. Zürich, 1923. egységes, kompilatorikus jellegűnek gondolja.

vidékeket ír le, amelyeknek sajátos éghajlatuk és területük van, földrajzi s embertani szempontból különbözők.

És mégis, bármennyire különálló a tárgykör, eltérő a feldolgozás és a módszer, olyan szoros kapcsolat áll fenn a két rész között, hogy a művet kétfelé osztani nem lehet. Sem azon az alapon, hogy ugyanannak a szerzőnek a munkája, még kevésbé úgy, hogy teljesen más forrásból származtatjuk. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy ugyanazon egyén, aki az első és második részt írta, a különféle tárgyakat más módszerrel, rendszerrel közelítette meg. Tehát a tárgy, a tárgy formája, a szokásos feldolgozás és módszer hatott vissza a feldolgozóra. Mint ahogy kardalt dór nyelven lehetett írni, ugyanúgy a néprajzi feldolgozásnak megvoltak a sajátos módszerei, szempontjai. Nyilvánvaló, hogy az orvos és az orvostudomány nem zárkózhatik el korának tudományától, annak eredményeit átveszi, de kiegészíti tapasztalataival, megfigyeléseivel. Tehát az adódó ellentéteket, a prognosztikus-aitiológikus jelleget nem a szerző egyéniségének különbségében keresem, nem a két mű összeszerkesztésének lehetőségében, hanem ugyanazon egyénnek a különféle tárggyal szemben tanúsított magatartásában látom. A stílust, a formát megszabja a tárgy, és az író kénytelen hozzá alkalmazkodni — még öntudatlanul is —, mert hiszen korának gyermeke és az ión *ἰστορίῃ* mellett az orvostudomány és a filozófia hármas egységét kellett megteremtenie. Különféle tárgykörből származó adatai őt magát is befolyásolták. Ennek a ténynek igazolására elsősorban a célkitűzését és alapgondolatát kell megállapítanunk, azután megvizsgálunk, hogy milyen viszonyban van az orvostudomány, filozófia és az ión etnográfia.

4. Célkitűzés és alapgondolat.

A hippokratesi *Π. α. β. γ.* egységének egyik kritériuma, hogy vajjon egységes célkitűzés és alapgondolat van-e a két különböző jellegű és tárgyú részben. A bevezető szavak *Ἱητρικὴν ὅστις βούλεται ὀρθῶς ζητεῖν, τὰδε χρὴ ποιεῖν* (56₁) értelméből kell kiindulnunk. Orvostudománnyal, orvos-mesterséggel foglalkozó embernek az adott szempontokkal kell dolgoznia, ha helyesen akar eljárni. Ezért a szükséges felkészültséget akarja elsajátíttatni a mű írója az orvossal: *Ἱητρικὴ* sc. *τέχνη*-n nem a gyakorlati «kézművesség» értendő csupán, hanem elméleti tudomány abban a jelentésben, amint azt például Platon¹ hasz-

¹ Prot. 312b, Men. 3, 10, 1., Phaedr. 245a, Ion 533e, Phaed. 90b, Rep. II, 381b, Phaedr. 261b.

nálja. Művészeti hozzáértésre, tudományos felkészültségre, Kunstfertigkeitekre gondol az író.¹ Ezt az elméletileg is képzett orvosi ideált tartja szem előtt. Fel akarja hívni a figyelmét arra, hogy a külvilág, a környezet (időjárás, hőmérséklet stb.) hatással van az emberi szervezetre. Ezen van hangsúly a bevezetésben (56₂, 56₇). Mert ha velük tisztában van, előre tud számolni az orvos a beálló körülményekkel, amelyekről függ az egészség: *προειδείη ἂν τὸ ἔτος, ὁκοῖόν τι μέλλει γίνεσθαι* (57₄), s így orvosi gyakorlatában is elsőrangúan tud eljárni: *οὕτως ἂν τις ἐρευνώμενος καὶ προγινώσκων τοὺς καιροὺς μάλιστα ἂν εἰδείη περὶ ἐκάστου καὶ τὰ πλεῖστα τυγχάνοι τῆς ὑγίαιης καὶ κατ' ὄρθον φέροιτο οὐκ ἐλάχιστα ἐν τῇ τέχνῃ* (57₅₋₇). Nem lehet a kérdést úgy felvetni, hogy melyik fontosabb nála: a körülményeknek előre való megmondása, vagy azok szervezetre való hatásának (betegségeknek) megjósolása. A szétválasztás nincsen meg az írónál. Nem különválasztva akar a kettőről elméletet adni, hanem a kettőről együtt, teljes egységben. Ez az egyik fontos kiindulópont. A másik pedig az, hogy vajjon a második rész ugyanazt a célt szolgálja-e, mint az első? Véleményem szerint a második rész az első részben foglaltaknak a kiegészítője. Igazolja az elméletet: két ellentétet állít szembe, és a feltűnő különbségek például szolgálnak az elmélet igazolására. A környezet (levegő, víz, évszakok változása stb.) hatása alatt különbözőképpen alakul az emberi szervezet. A két rész szorosan kapcsolódik egymáshoz. Az azonos célkitűzésből következik a munka egysége. Edelstein és Deichgräber másként értelmezik a célkitűzést, különválasztják a körülmények és a betegségek megfigyelését és a következtetést. Edelstein véleménye szerint az a szerző célja, hogy az orvosnak módot nyújtson a beálló hatóerők megjósolására, évszaki stb. változások felismerésére, hogy ezáltal tekintélyre tegyen szert az emberek előtt.² E hibás értelmezésnek akartuk elejét venni azzal, hogy utaltunk a bevezetésben lévő fontos sorrendre (l. 19. l.). Előbb kell a hatóerőkkel tisztában lennie az orvosnak — még mielőtt a városba érne, még mielőtt gyakorlati cselekedetre sor kerülne. A mellett a munka

¹ L. Schumacher (Antike Medizin I. 210—211.) hasonlóan gondolja.

² Edelstein, i. m.: «Die Schrift will einem Arzt, der in eine ihm fremde Stadt kommt, die Möglichkeit geben, alle für seine Behandlung wichtigen Gegebenheiten von sich aus vor der Behandlung zu wissen, ohne irgend jemanden fragen zu müssen. Das ist ihr Ziel; das ist allein ihr Ziel» (8. l., v. ö.: 17. 31—32). «... und wenn der Arzt nicht fragen muß, sondern von sich aus weiß, was er wissen muß, so bewundern ihn die Menschen. Wenn also die Schrift *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* die Bestimmungen, die ein Arzt für die Behandlung in einer ihm fremden Stadt braucht, prognostisch zu finden lehrt, so tut sie es, um dadurch den Arzt von Fragen an andere unabhängig zu machen und ihm so die Möglichkeit zu geben, Eindruck auf die Menschen machen» (88. l.).

nem csupán gyakorlati tanácsadó, hanem elméleti útmutató is, amelyből a belső és külső világ összefüggését tanulja meg az orvos. Ha Edelstein szerint értelmezzük a «prognosztikus» kifejezést, akkor tényleg nem tudunk mit kezdeni a második résszel, felesleges az írónak a két földrészt szembeállítania. Helyesen mutatott rá az elmélet egyoldalúságára Deichgräber, de olyan egyszerűen, mint ő tette, mégse lehet elutasítani.¹ Az író határozottan utal arra, hogy az orvos előre meg tudja mondani az év (a körülmény) *változásait*, ezáltal ér el eredményt: *τὰ πλεῖστα τυγχάνοι τῆς ὑγίης* 57₆, *προειδείη ἂν τὸ ἔτος* (57₆). Az orvosi tudományhoz hozzátartozik a körülmények ismerése. Deichgräber ezt a gondolatot kihagyja s szerinte az a célja az írónak, hogy az orvosnak módot nyújtson a betegségek megjósolására, a külső körülmények alapján.² Ezzel a megoldással feleslegessé válnának azok a részek, amelyek csupán a körülmények változásait és a hatások módosulásait tárgyalják.

Értelmezésem szerint Hippokratesnak az a célja, hogy az orvos figyelmét felhívja a külvilág és az ember között fennálló viszonyra; a párhuzamosan haladó külső (légköri, vízi stb.) és benső (testi-lelki) kapcsolatra. Ezzel *módot akar nyújtani a körülmények meghatározására* — vagyis, hogy az orvos előre tisztában legyen velük —, *továbbá a bekövetkező és a várható betegségek kiszámítására és megjósolására*. Ennek a célnak érdekében az orvosnak tudnia kell a külvilág és az ember között lévő viszonyról és az okoknak okszerű egymásutánjáról, oksági viszonyáról. A mű célja elméleti és gyakorlati (teorétikus és praktikus) egyszerre: *ἀμα γὰρ τῇσιν ὄρησι καὶ αἱ κοιλίαι μεταβάλλουσι τοῖσιν ἀνθρώποισιν* (57₁₀).³ A viszonynak, a fennálló kapcsolatnak bemutatása a közvetlen cél; a változásnak és a különbségeknek tana ehhez kapcsolódik és gyakorlatilag az orvos képes lesz a körülményekre és a betegségekre is megfelelő módon következtetni.

Az éghajlat és az éghajlat változásai a legerősebb természeti erők: úgyiszlóván minden változásban résztvesznek. Alakítanak környezetet és

¹ Deichgräber, Die Epidemien 114: «Edelstein hat die beiden ersten Kapitel, durch Rufus' Interpretation verleitet, mißverstanden. Es ist nicht von der Prognose der die Krankheiten hervorruhenden und bedingenden Faktoren, sondern von der Prognose der Krankheiten auf Grund der bekannten, sie bedingenden Faktoren die Rede, und das ist ein grundsätzlicher Unterschied...»

² u. o. «Wenn ein letztes Ziel in Kap. 1/2 ausgesprochen wird, so ist es dies, daß der Arzt auf Grund der Prognose imstande ist, sich in der Therapie von Fehlern zu schützen (56₂₄), erfolgreich zu behandeln (57₅). Ich sehe keinen Grund, diesen Angaben des Autors zu mißtrauen, besonders wenn ich bedenke, daß sonst die psychologische Bedeutung der Prognose offen ausgesprochen wird».

³ Ez a kettősség jellemzi a hippokratizmust, az orvostudományt általában is. L. Schumacher, Antike Medizin I. 177—179.

embert egyaránt, önmagukban hordják a változás okát. Ezek változásából indul ki az író. Felhívja az orvos figyelmét : belőlük kell kiindulnia,¹ mert sokféle hatásuk van,² amelyek egymástól különböznek.³ Összefoglalóan és részletesen a változás gondolata nincsen kifejtve a munkában, de mint alapgondolat mindenütt ott szerepel. Feltevésem szerint a 11. fejezetben lehetett róla kimerítőbb fejtegetés. E hiány ellenére sem téveszthető szem elől ennek a gondolatnak a körvonala. A *μεταβολή* és *μεταλλαγαί* minden tényezővel kapcsolatban szerepel. A célkitűzés szerint ezzel kell számolnia az orvosnak,⁴ egyrészt a hatóerők alakulása, másrészt ezeknek az emberi szervezetre gyakorolt hatása miatt.⁵ Az elmélet mint alap végighúzódik az első rész mindhárom pontján (levegő-víz-évszakok); különösen ki van emelve a levegővel kapcsolatban.⁶ Feltűnő, hogy a vízzel és az évszakokkal kapcsolatosan határozottan nem utal rá, nem nevezi meg; de a levegőnél is csak mellékes okból kifolyólag emeli ki. Az első rész záró fejezetében azonban újra pontosan körvonalazza a főbb pontokat, és kétségtelenné válik, hogy a *μεταβολή* elválaszthatatlan a *ώραι*-tól. A *ώραι* pedig a leghatásosabb erő, amely a szeleket, földet, vizet és embert egyaránt alakítja.⁷ Ezzel közelebbi megokolását kapjuk annak, hogy miért veti össze Ázsiát és Európát, s azoknak ellentétes éghajlatú területeit. Végső kritériumát tudja adni a két világ különbségét, megokolását a skythák (északi népek) és az egyiptomiak (déli népek) egymásközi, fajkereten belül való nagy hasonlóságának,⁸ magyarázatát az egyöntetű éghajlatú ázsiaiak és a változó éghajlatú európaiak különbségének.⁹ A szeszélyes időjárás¹⁰ változásai alakítják az európai embert,¹¹ és számos

¹ εἰδὼς γὰρ τῶν ὥρέων τὰς μεταβολὰς (57₃), ἐκ μεταβολῆς τῆς διαίτης 57₂, πρῶτον μὲν ἐνθυμέεσθαι τὰς ὥρας (56₂).

² 3 πολὺν διαφέρουσιν αὐταὶ τε ἐωντέων καὶ ἐν τῇσι μεταβολῇσιν · (56₃), ὃ τι δύναιται ἀπεργάζεσθαι ἐκάστη · (56₂).

⁴ εἰδὼς . . . τὰς μεταβολὰς (57₃).

⁵ ἅμα γὰρ τῇσιν ὥρησι καὶ αἱ κοιλίαι μεταβάλλουσι (57₁₀).

⁶ ἐκ μεγάλης μεταβολῆς (57₃₃), ἐκ μεταβολῆς τῶν ὥρέων (58₄), κατὰ τὰς τῆς ἡμέρης μεταβολὰς (60₇).

⁷ φυλάσσεσθαι δὲ χρὴ μάλιστα τὰς μεταβολὰς τῶν ὥρέων (67₃), διὰ τὰς μεταβολὰς τῶν ὥρέων καὶ τῆς χώρης (68₁₆).

⁸ τῶν γὰρ ὥρέων παραπλησίον ἐουσέων (73₇, ld. 72₁₂, 73₁₉).

⁹ ὅκον γὰρ αἱ ὥραι μεγίστας μεταβολὰς ποιεῖνται (68₁₈), αἱ γὰρ ὥραι αἱ μεταλλάσσουσαι τῆς μορφῆς τὴν φύσιν (68₂₈), αἱ γὰρ ὥραι οὐ πολὺν μεταλλάσσουσιν (70₅), αἱ ὥραι αἰτναι μάλιστα οὐ μεγάλας τὰς μεταβολὰς ποιεῖνται οὔτε ἐπὶ τὸ θερμὸν οὔτε ἐπὶ τὸ ψυχρὸν, ἀλλὰ παραπλησίαι οὐ γὰρ γίνονται ἐκπλήξεις τῆς γνώμης οὔτε μετὰστασις ἰσχυρὴ τοῦ σώματος ἀφ' ὅτων εἰκὸς τὴν ὁρμὴν ἀγριεῖσθαι τε καὶ τοῦ ἀγνώμονος καὶ θυμοειδὸς μετέχειν μᾶλλον ἢ ἐν τῷ αὐτέφ' αἰεὶ ὄντα · αἱ γὰρ μεταβολαὶ εἰσι τῶν πάντων αἰεὶ τε εἰργονσαι τὴν γνώμην τοῦ ἀνθρώπου καὶ οὐκ ἄεωσαι ἀτρεμίζειν (70₁₃₋₁₉).

¹⁰ διὰ τὰς μεταλλαγάς τῶν ὥρέων (75₂₈).

¹¹ ἐξ ὧν μεταβολαὶ πολλαὶ καὶ παντοδαπαὶ (75₃₁), ἐν γὰρ μεταλλαγαῖς τῶν ὥρέων

népfajt hoznak létre.¹ Ez tehát a természet legnagyobb átalakító ereje,² ehhez járul még a föld, a víz, mint másodlagos tényezők.³

A μεταβολή okszerű összefüggést fejez ki, mely a természet tényezői közt (önmagukban) és az emberi szervezet között fennáll. Ebben gyökerезik a mű másik alapgondolata: a διάφορον. A változások módosulásokat, különbségeket eredményeznek, melyek az embert alakítják; mássá teszik az eltérő életkörülmények, természeti adottságok között élő ember testét és lelkét. Nemcsak az egyes embert gyúrkák át, hanem a népeket is. A διάφορον szorosan hozzátartozik a μεταβολή fogalmához, annak alá van rendelve. Az orvos szemébe elsősorban a különbség ötlük, erről következtethet magára a hatóórra is.⁴ Az első rész ezt mutatja be (1—11). A második rész erre támaszkodva, a διάφορον-okat sorolja fel, amint nagy vonásaiban Európa és Ázsia szembeállításában feltűnik (12—24).⁵ Nagy tanulsága pedig az, hogy a változás valóban oka a különbségeknek.⁶

A szerzőnek nem közvetlen célja a népek közt való különbség bemutatása; csak azért teszi, hogy a természet hatásai, a külvilág és az ember, a külvilág tényezőinek és az ember testi-lelki világának változásai között fennálló viszonyról alkotott elméletét igazolja. Az orvosnak tudást akar adni arra, hogy mit tartson szemmel a környezetben és az emberben; hogyan olvassa le a változásokat és mondja meg előre a várható jelenségeket, betegségeket: *ἡτρικὴν ὅστις βούλεται ὀρθῶς ζητεῖν, τάδε χρὴ ποιεῖν· πρῶτον μὲν ἐνθυμέσθαι τὰς ὥρας τοῦ ἔτους . . .* (56₁₋₂).

πυκναῖς ἐούσαις (76₈), αἱ γὰρ ἐκπλήξεις πυκναὶ γιγνόμεναι (76₉), δι' ὅτι ἐνφυχοτέρονος νομίζω τοὺς τὴν Εὐρώπην οἰκοῦντας εἶναι ἢ τοὺς τὴν Ἀσίην· ἐν μὲν γὰρ τῷ αἰεὶ παραπλησίῳ αἱ ῥαθυμίαί ἐνεῖσιν, ἐν δὲ τῷ μεταβαλλομένῳ αἱ ταλαιπωρίαι τῷ σώματι καὶ τῇ ψυχῇ (76₁₀₋₁₃).

¹ καὶ αἱ μεταβολαὶ αὐτέοισι γίνονται τῶν ὥρων μέγα διάφοροι (76₂₉), ταῖς δὲ μεταβολαῖς τῶν ὥρων οὐκ εὐκρητα (77₁₄₋₁₅), ὅκον γὰρ μεταβολαὶ εἰσι πυκνότεραι τῶν ὥρων καὶ πλείστον διάφοροι αὐταὶ ἐωντέησιν, ἐκεῖ καὶ τὰ εἶδεα καὶ τὰ ἥθηα καὶ τὰς φύσεις εὐρήσεις πλείστον διαφερόντας (77₁₇₋₂₀).

² μέγιστα μὲν οὖν εἰσιν αὐταὶ τῆς φύσεως αἱ διαλλαγαί (77₂₀).

³ ἔπειτα δὲ καὶ ἡ χώρα, ἐν ἣ ἂν τις τρέφῃται καὶ τὰ ὕδατα εὐρήσεις γὰρ ἐπὶ τὸ πλῆθος τῆς χώρας τῇ φύσει ἀκολουθοῦντα καὶ τὰ εἶδεα τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς τρόπους (77₂₁₋₂₃).

⁴ ἡ δύναμις διαφέρει πολὺ ἐκάστων (56₉).

⁵ βούλομαι δὲ περὶ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης δεῖξαι, ὅκόσον διαφέρουσιν ἀλλήλων ἐς τὰ πάντα καὶ περὶ τῶν ἐθνῶν τῆς μορφῆς, ὅτι διαλλάσσει καὶ μηδὲν ἔοικεν ἀλλήλοισι. Περί μὲν οὖν ἀπάντων πολλὸς ἂν εἴη λόγος, περὶ δὲ τῶν μεγίστων καὶ πλείστον διαφερόντων ἔρῳ, ὥς μοι δοκεῖ ἔχειν (67₁₃₋₁₇).

⁶ διάφορον οὐκ: διαλλαγαί, μεταβολαί, μεταλλαγαί (l. 68₁₅, 25-27, 69₃₂, 71₁₂, 72₁₁, 75₂₇, 76₈, 76₉, 15, 28, 77₁₈).

5. Megfigyelés és következtetés.

Az alapgondolat és célkitűzés szoros egységbe fogja a hippokratesi könyv két részét. Az etnográfiai rész célkitűzése teljesen beleillik a mű egyetemes céljába ; most azt kell megvizsgálnunk, hogy a népek megismerésére fordított gondolatok és szempontok valóban összefüggésben vannak-e azokkal az orvosi megfigyelésekkel, melyeket az első részben felsorolt. Az első részben minden megfigyelés és következtetés orvosi eredményre jut : az évszakok változása, a víz, a levegő, a földrajzi viszonyok hatással vannak az emberi szervezetre. A feltételezett 11. fejezetben lehetett eredetileg az átmenet, amelyben utalás történt az ellentétes területekre vonatkozó hatások érvényesülésére (hideg-meleg). Ezért hangsúlyozza, hogy az európai és ázsiai földrészt akarja bemutatni, mennyiben térnek el és különböznek egymástól: *βούλομαι δὲ περὶ τῆς Ἀσίας καὶ Εὐρώπης δεῖξαι, ὅσους διαφέρουσιν ἀλλήλων ἐς τὰ πάντα καὶ περὶ τῶν ἐθνῶν τῆς μορφῆς, ὅτι διαλλάσσει καὶ μηδὲν ἔοικεν ἀλλήλοισι* (67₁₃). Csak a kiemelkedő különbségeket mutatja be : *περὶ μὲν οὖν ἀπάντων πολὺς ἂν εἴη λόγος, περὶ δὲ τῶν μεγίστων καὶ πλείστον διαφερόντων ἔρέω, ὥς μοι δοκεῖ ἔχειν* (67₁₆, l. 69₁₋₂). Sokféle területen mutatja be észleléseit, de minden egyes esetben az előzőkben megadott orvosi szempontok szerint végzi megfigyeléseit. Megfigyelései ugyanazokra a tényezőkre (évszakok, víz, levegő) vonatkoznak, mint az első részben, hatásukat ugyanúgy értelmezi. Mindenekelőtt szemügyre veszi a vidéket (*χώρα*), amely szoros összefüggésben áll az emberrel, még a leghensejével is ; *ἢ τε χώρα τῆς χώρας ἡμερωτέρη καὶ τὰ ἥθεα τῶν ἀνθρώπων ἡπιώτερα καὶ εὐοργητότερα* (67₂₀), *ὅση μὲν τῆς χώρας ἐν μέσῳ κείται τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ* (67₂₆). Vizsgálja azután a széljárást, de legfontosabbnak tartja ebben a részben is az éghajlatot, annak változásait. Magának a vidéknek, a környezetnek is szoros kapcsolata van az éghajlattal épenúgy, mint az embernek : *ἔχει δὲ καὶ κατὰ τὴν γῆν ὁμοίως, ἅπερ καὶ κατὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους· ὅκον γὰρ αἱ ὥραι μεγίστας μεταβολὰς ποιεῖνται καὶ πυκνοτάτας, ἐκεῖ καὶ ἡ χώρα ἀγριωτάτη καὶ ἀνωμαλωτάτη ἐστί, καὶ εὐρήσεις ὄρη τε πλείστα καὶ δασέα καὶ πεδία καὶ λειμῶνας ὄντας, ὅκον δὲ αἱ ὥραι μὴ μεγάλα διαλλάσσουνσιν ἐκείνοις, ἢ χώρα ὁμαλωτάτη ἐστίν. οὕτω δὲ ἔχει καὶ περὶ τῶν ἀνθρώπων, εἴ τις βούλεται ἐνθυμῆσθαι* (68₁₇), valamennyi természeti tényező közül legnagyobb a jelentősége. Az etnográfiai és antropológiai jelenségek gyökere tulajdonképpen ebben látható. Ez a megfigyelési szempont csakis orvosi gyakorlat kapcsán keletkezhett, mert még az egyes betegségek előidézésében való befolyását is kidolgozza

(pl. skytha nők terméketlensége).¹ Ennek a szempontnak megfigyelése nyilvánvaló okát adja az északi és déli népek különbségének ; benne megtalálja a népek különbségének végső elvét: τὰ ἔθνεα ταῦτα, ταύτη διάφορα αὐτὰ ἑωυτέων μᾶλλον ἔστι τῶν προδιηγμένων, διὰ τὰς μεταβολὰς τῶν ὥρων καὶ τῆς χώρης τὴν φύσιν (68₂₆), αἱ γὰρ ὥραι αἱ μεταλλάσσουσιν τῆς μορφῆς τὴν φύσιν (72₁₁), περιδὲ τῶν ὥρων καὶ τῆς μορφῆς (72₁₀). Az északi és déli népeket ugyanígy állítja szembe Aristoteles és Herodotos (VII 102—105), de ők a részleteket nem dolgozzák ki és nem indokolják (l. 48. l.). Hippokrates elméletebe viszont teljesen beleillik a nép és népjellem alakulása, megokolása ; a megfigyelt jelenségekből biztosan tud következtetni a nép legbensőbb valójára, és testi-jellembeli tulajdonságait s a belőlük folyó különbségeket meg tudja okolni : ὅτι ἀπολεμώτεροί εἰσι τῶν Εἰρωπαίων οἱ Ἀσαιοὶ καὶ ἡμερώτεροι τὰ ἥθεα, αἱ ὥραι αἴτιαι μάλιστα οὐ μεγάλας τὰς μεταβολὰς ποιούμεναι οὔτε ἐπὶ τὸ θερμὸν οὔτε ἐπὶ τὸ ψυχρόν, ἀλλὰ παραπλήσια· οὐ γὰρ γίνονται ἐκπλήξεις τῆς γνώμης οὔτε μετὰστασις ἰσχυρὴ τοῦ σώματος . . . αἱ γὰρ μεταβολαὶ εἰσι τῶν πάντων αἰεὶ τε ἐγείρονσαι τὴν γνώμην τοῦ ἀνθρώπου καὶ οὐκ ἔωσα ἀτρεμίζειν (70₁₂₋₁₉). εὐρήσεις δὲ καὶ τοὺς Ἀσιηνοὺς διαφέροντας αὐτοὺς ἑωυτέων, . . . τούτων δὲ αἱ μεταβολαὶ αἴτιαι τῶν ὥρων (71₇₋₉). Tudja mit kell megfigyelni a nép megismeréséhez mind a külső alak (69₃₂, 70₁, 70₂), testi dispoziciók (71₂₄, 72₁₁, 72₂₉, 73₂, 72₃₂, 76₆), mind a lelki alkat őt érdeklő sajátságainak kiemelésére (68₇, 70₁₂, 70₁₆, 70₂₀, 76₇, 72₃₂). Két megfigyelése a vidékre és az éghajlatra vonatkozólag tehát teljesen az első részhez van igazítva. Hozzá tartozik a nép megfigyeléséhez a szél és a víz hatása, mert a szél szoros összefüggésben az évszakokkal (70₆, 72₁₄, 72₂₁, 75₃₀), a víz pedig azoktól függetlenül (67₂₈, 69₂₆, 71₂₈, 72₃₀) hatással van az emberi szervezetre, ezen keresztül a népfajra. A megfigyelés szempontjai ugyanazok, mint az elméleti részben kitűzött elvek. Természetesen nem kerül sor minden apró részlet kivizsgálására, csupán arra törekszik, hogy az általános, főbb pontokat megismerje és kiemelje. — Új megfigyelési jelenségül járul az előzőkhöz a νόμος (69₄, 69₂₂₋₂₅, 70₂₁, 71₃₀, 72₁₀, 76₂₃), mely közvetlenül nem kapcsolódik az orvosi célkitűzéshez.

Az etnográfiai megfigyelés szempontjai tehát az orvosi részből adódnak és általuk tudja átfogó szempontok szerint jellemezni a népeket, kiemelni a különbséget, és bemutatni a lényeges vonásokat. Az ión etnográfia csodálatos, mesészerű, az eposzhagyomány körébe tartozó tudósításai teljesen hiányoznak, és csak a megfigyelési szempontok kiválasztotta anyagot dolgozza föl. Így olvad kerek egésszé a II. á. ú. τ.

A megfigyelés szempontjai szerint Hippokrates egységes művet alkotott; ugyanerre az eredményre jutunk gondolkodásmódjának vizsgálatában is.¹ A hippokratesi gondolkodás alapvető tulajdonsága és módszere az induktív következtetés. Ennek a logikai formának szerepe és jelentősége annál inkább fontos, mivel a Sokrates előtti bölcelet, valamint a Platon—Aristoteles-féle filozófia sokkal kisebb mértékben alkalmazta. Az induktív, «természettudományos» eljárás jellemző a II. á. ó. t. -ra. Az ión szellemet általában jellemzi az éles megfigyelés és az egyetemes lényeg kiemelésének képessége; de egyúttal az is igaz az ión exakt tudományokról, hogy a filozófia elméleti okoskodásaiból indulnak ki és a deduktív gondolkodás ilyenképen túlsúlyba jut az induktívval szemben. A preszokratikus filozófia jellegzetességéként megemlíthető még az, hogy tekintete nem az emberre irányul, hanem a világmindenségre; a szofisták és Sokrates érdeme, hogy az ember nagyobb mértékben bekerült a filozófiai vizsgálódásba. A Sokrates előtti bölcelet, amennyiben foglalkozott az emberrel, inkább elméleti fejtegetéseket (keletkezése, születése) folytatott, mint gyakorlati vizsgálódásokat. Most viszont egyszerre megjelenik előttünk egy munka, amelynek egészen új, sajátos módszere van; a megfigyelésre és a lényeg kiemelésére építve közvetlenül az emberre irányul nem elméleti oldalról, hanem a gyakorlati életből. Különböző jelenségeket vesz vizsgálat alá; már ezeknek a kiválogatása sem történhetik megfigyelésük nélkül, még kevésbé a tárgy kijelölése: *Ἱπποκρίῃ δστις βούλεται ὀρθῶς ζητεῖν, τάδε χρὴ ποιεῖν* (56₁). Az *ἐνθυμέεσθαι* (56₁ 64₂₇) ige jelentése: 'fontolóra vesz, észbevesz, megfontol; beröcsíchtigen, erwägen, überlegen, bedenken, nachdenken' utal arra, hogy már gyakorlati esetekben kipróbált és megfigyelt, s azokból következtetéssel levont végleges eredményt kell megfontolni. Másrészt kitűzi a megfigyelés szempontjait, felsorolva azokat a tényezőket, amelyek döntő hatással vannak az emberre: *τὰς ὥρας* (56₂), *τὰ πνεύματα* (56₄), *τῶν ὁδάτων τὰς δυνάμεις* (56₇). A szempontok, a megfigyelés tárgyának kitűzése feltételezi, hogy azok orvosi, gyakorlati tapasztalatok végső eredményeként keletkeztek. Továbbmenve, megfigyelendő jelenségeket sorol fel: *ταῦτα... πάντα* (56₂₁), *τὰ γε πλεῖστα* (56₂₂), *περὶ ἑκάστων* (56₂₆), amelyeknek összegezéséből, induktív úton adódik a *προεῖδησις* következmény. (*Ὅπως δὲ χρὴ ἑκάστα τῶν προειρημένων σκοπεῖν καὶ βασανίζειν, ἐγὼ φράσω σαφῶς*

¹ Hippokrates sajátos gondolkodására Hornyánszky hívta fel a figyelmet: A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. 164. — Hornyánszky, A hippokratesi gyűjtemény ismeretana és logikája. Magyar Filozófiai Közlöny, 1910, 161—178. — L. Schumacher, Antike Medizin I. 183—186.

56₁₁). Minden szempontját jellemzi, hogy hosszú gyakorlatban leszűrt megfigyelések következményei, kísérletezésekben kipróbált eredményei (57₁₀, 58₅, 59₇, 26, 60₉, 64₂₇, 61₆, 10, 13, 19, 22, 65₁, 76₂₈).

Az első részben megtörténik a szempontok kitűzése. — Minden esetben pontosan leírja a megfelelő jelenséget (57₁₁, 58₁₈, 59₁₀), megfigyeli a természeti jelenségnek az ember szervezetére való hatását, és levonja a következményt. Különösen a betegségek megállapításakor alkalmazza közvetlenül ezt a módszert: nedves éghajlat — vizenyős a szervezet; hideg széljárás — következőleg szikár természet (57₁₇, 57₂₃, 58₁₉, 59₂₄, 59₃₄, 60₁₈, 65₁₀, 66₅ stb.). Az induktív gondolkodási irány szorosan az orvosi részekből indul ki. Két esetben szakad meg az indukció, mindkét alkalommal elmarad az orvosi megjegyzés (63₉, 67₁). A második rész (12—24) ugyanezt az induktív következtetési utat alkalmazza az elmélet keretében. Egyes eseteket, különféle népeket vizsgál végig szempontjaival, s a végén következtet: észak és dél, Európa és Ázsia különböznek egymástól. A különbség oka: minden egyes részletben a környezet adottságai; Európa és Ázsia különböznek egymástól az éghajlati stb. hatóerők változásai miatt. A második részt az okkeresés jellemzi az elsővel szemben: aitiológikus. A tárgy jellege és az induktív út adja ezt a vonását. Aristoteles, aki szintén szembeállítja az ázsiaiakat az európaiakkal (Pol. 1327 b 16—1328 a 17; Phys. 806 b 14—18; de an. hist. 517 a 19—21; Phys. 812 b 31; Eth. Nic. 1149 a 9—12; V. Rose, Arist. Pseudepigraphus, 4. 29. 52.), sokkal inkább deduktív úton halad és kevesebb mértékben alkalmazza a megfigyelést.

A célkitűzés, alapgondolat, megfigyelés és induktív következtetés vizsgálata arra az eredményre vezetett bennünket, hogy a hippokratesi munkát egységnek, két részre tagolható, de egymásra építő orvostudományi értekezésnek tekintsük, amely etnográfiai tudósítást és filozófiai elméleteket egyesít magában. Az adódó nehézségeket, az egység ellen szóló érveket — amennyiben helyt állanak —, a tárgy nagy változatosságát, az etnográfiai és a filozófiai anyag forrását az orvosi iskolák, az orvostudomány fejlődésével és az antik orvos szerepével lehet megvilágítani.

III.

HIPPOKRATES ELMÉLETÉNEK TUDOMÁNYOS GYÖKEREI.

1. Orvostudomány.

Hippokrates munkájában vannak olyan földrajzi, néprajzi adatok, filozófiai gondolatok, amelyek már az előző korokban éltek az ión exakt tudományokban. Mellettük vannak viszont a legújabb elméletek és a legfrissebb tudósítások. Az ellentétet észrevette a filológiai kutatás s ennek alapján felteszi, hogy a munka interpolált, részekből van össze-téve. Meg kell azonban gondolnunk, hogy a Kos-i orvosi iskola egy termé-kével állunk szemben. Az iskola pedig ősi időkbe visszanyúló hagyománnyal rendelkezik, amelyben nemzedékek munkájának eredménye szűrődött le. Az orvoslás jóval az ión természetfilozófia előtt magas színvonalra jutott; bizonyára voltak elméletei is. Érintkezésbe jutva azután az ión filozófiával, kiegészítette saját elméletét. A következő nemzedék megkapta ezt a tudást, hozzátette a saját megfigyeléseit, új eredményeit, de a haladó filozófiával lépést tartva módosította, kiegészítette eddigi ismereteit. Ugyanígy felhasználta a néprajzi, földrajzi vonatkozású anyagot. A nemzedékek tudása öröklődött, bővült, alakult, és az orvosok mesterségükből kifolyólag is iparkodtak a kor színvonalán állni.

A görög történelemben az orvos már első alkalommal úgy jelenik meg, mint akinek tudása túl van a merőben babonás kultusz fokán. Homerosnál Asklepiades szerepel, mint gyógyító hős, nem mint isten vagy isteni személy, jöllehet a mediterráni időkre visszanyúló vallásos hit annak tartotta.¹ A homerosi orvosnak nagy gyakorlati tudása van, sok empirikus ismerettel rendelkezik,² gyógyításában természetes mód-

¹ Ilias IV 194; L. Weber, Asklepios, älteste Zeugnisse aus Thessalien und Peloponnes. Philologus 87 (41), 1932, 389—414.

² Az Iliasban 142 betegség van leírva. A sebesülések leírásai szinte anatómiai tudást árulnak el.

szert alkalmaz; eredményesen dolgozik. Az orvos fontos szerepet játszott, s a költő nagyra értékeli tudását;¹ az Odysseia szerint pedig olyan ember, akiért szükség esetén idegenbe küldenek, munkáját megbecsülik — egy sorba tartozik az énekművésszel, jóssal, akik a homerosi felfogás szerint kiváló egyének.²

Asklepios, asklepiosi kultusz és orvoslás eleinte szoros kapcsolatban voltak egymással; a mediterrán örökség áthagyományozása — többek között — mutatja, hogy a valláshoz, vallási kultuszhoz tartozott az orvoslás.³ Innen két irányban haladt a fejlődés. A hagyományörző dóroknál (pl. Epidaurus) vallásos színezetű maradt a gyógyítás; gyakorlása papi körök vallásos tevékenységéhez tartozott, ezért megmerevedett, nem tudott rugalmasan fejlődni. A másik irány lendületesen ment az orvostudomány felé: ezt nevezzük ión iskolának. Az első időkben a vallásos jelleget a szűkebb családi körben folytatott hagyományozás nem változtatta meg; utóbb azonban a vallásos jelleg háttérbe szorult, és a gyógyításban nem volt jelentősége, csak a család előkelő származásának bizonyításában. A dórokkal szemben az ión orvosokat a kezdet kezdetén jellemzi a gyakorlati tapasztalatok gyűjtése s az okkeresés.⁴ Betegségeket, embereket figyeltek meg, kutatták a betegség okát, felfedezték a táplálék, az éghajlati viszonyok (meleg-hideg) fontosságát, a külső tényezők hatását az emberi szervezetre és iparkodtak a megfelelő orvosi szereket megcsinálni. A görög gyarmatosítás és az azt megelőző felfedező utak magukkal csábítottak egy-egy orvost, akik így messzi vidékekre eljutottak. Mint az életben forgolódo, nagy összeköttetésekkel rendelkező emberek tudomást szereztek a hajósok felfedezéseiről, s ha valaki, az orvos megismerte a környező nemzetek életét.

Közben a családi keretet az iskola nagyobb létszámot befogadó szervezete váltotta fel; a vallási kultusz jelentősége az orvoslás szempontjából teljesen megszűnt. Az iskola összetartó ereje volt egyik biztosítéka a további haladásnak, nagyobb mértékben, mint a családban apáról-fiúra szálló hagyományozás. Herodotos korában nagy hírnévnek

¹ *ἱητρος γὰρ ἀνὴρ πολλῶν ἀντάξιος ἄλλων.* II. XI 514.

² *τίς γὰρ δὴ ξείνον καλεῖ ἄλλοθεν αὐτὸς ἐπελθὼν
ἄλλον γ', εἰ μὴ τῶν, οἱ δημοεργοὶ ἔασιν,
μάντιν, ἢ ἱητῆρα κακῶν, ἢ τέκτονα δούρων,
ἢ καὶ θέσπιν αὐδῶν, ὃ κεν τέρπῃσιν ἀείδων;
οὗτοι γὰρ κλητοὶ γε βροτῶν ἐπ' ἀπειρώνα γαῖαν.* Od. XVII 383—385.

L. Gomperz, GD I. 224. — Kerényi K., Pythagoras und Orpheus. Albae Vigiliae II, 1940, 17—21.

³ L. Weber, Philologus 87 (41), 1932, 389—414.

⁴ M. Pohlenz, Hippokrates. Die Antike 15, 1939, 5. 15.

örvendő orvosi központok voltak,¹ a kosi és knidosi iskola is közéjük tartozott. Szervezetüket jellemezte a családi kerettől öröklött zártság, tagjaik esküvel kötelezték magukat a törvények megtartására, és büszke öntudattal vallották meg irányukat.² Hippokrates műveiben látni lehet, hogy a hagyomány és a haladás, egyéni felfedezés és tanulás mennyire harmonikusan tartoznak össze. Az iskola tagjai tanulmányaik végeztével nem szakadnak el az iskolától és egymástól; a hagyományt biztosító összeköttetés kapcsa az iskola lett a család helyett. A hagyomány és a fejlődés biztosítása volt az iskolák fő érdeme.

A gyakorlatban három orvostípus különült el. Voltak hatósági orvosok: *δημοσιεύοντες* egy-egy városban, nagyobb településen; vándor-orvosok: *περιοδευτής*, akik a szárazföldet, a gyarmatokat, sőt az idegen országokat is bejárták; végül katonaorvosok, akik minden-hova eljutottak, ahol a görög katona megfordult. A különféle munkaterületeken dolgozó orvosok időnkint érintkezésbe jutottak az iskolákkal, bekapcsolódtak munkájukba, vagy — mint Hippokrates tette 12 éves útja után visszatérve Kos szigetére — teljesen az oktatásra adták magukat, tanítottak és jegyzeteket, könyveket írtak. A görög orvosok egyik típusa volt a tanító, nagytekintélyű orvos, aki nem csupán a gyakorlattal, hanem az elmélettel is foglalkozott: iskolát vezettek. Az iskolák között szintén volt kapcsolat: kicserélték egymás gondolatait, mégpedig gyakran vitatkozás, ellenmondás formájában, ilyen pl. a knidosi és kosi ellentét. Az orvostudomány állandóan friss eredményekkel gazdagodott, amelyek részben az orvosgyakorlatból, részben az elméletből nőttek ki. A megfigyelés nemcsak a betegségekre korlátozódott, hanem a vidékre, természeti körülményekre is kiterjedt.³ Ekképen a filozófiával határos területekre jutott az elmélet; nem zárkozhatott el az új hatástól. Voltak, akik a hagyományhoz ragaszkodtak, a gyakorlatban kipróbált módszereket féltették. Jelszavuk: *non ultra sapere, quam oportet sapere* lett; de a haladó iránynak általában sikerült a természetfilozófiát egyensúlyba hoznia az orvostudománnyal. Hippokrates «Gorgiashoz» ment tanulni, de hasonlóképpen felvették az érintkezést a filozófiával korábban is az orvosok. Az ión, természetbölcselet idején az orvostudomány induktív úton eljutott azokra a megállapításokra, amelyeket a filozófia deduktív úton közelített meg, s így az ellen-

¹ Herodotos III 131: *ἐγένετο γὰρ ὅν τοῦτο ὅτε πρῶτοι μὲν Κροτωνίηται ἰητροὶ ἐλέγοντο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶναι, δεῦτεροι δὲ Κυρηναῖοι.*

² *Κνίδιαι γνῶμαι.* L. Schmidt—Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur.* 1929, I. 767. (Handbuch der Altertumswissenschaft VII. Abt. I. Teil, I. Band.)

³ M. Pohlenz, Hippokrates. *Die Antike* 15, 1939, 5.

tétek ellenére lendületet kapott az elméleti vizsgálódások felé, együtt haladt a filozófiával. A túlzott elméletieskedést elutasították az orvosok; a korszerű haladásnak azonban aligha voltak ellenségei.¹ A filozófiával való kapcsolat régi keletű, szinte úgy tűnik fel, hogy önálló orvostudomány nem volt, csak a természetbölcsleletről alakult ki. Az elméleti orvostudomány sokat kapott a filozófiától, de létét nem tőle kapta. Thalestől Demokritosig ki lehet mutatni a filozófiai hatást, amely újra meg újra megtermékenyítette az empirikus ismereteken alapuló orvostudományt s korszerű haladását biztosította.

2. Filozófia.

A miletosi természetbölcselők az *ἀρχή*-ből kiindulva, elméleti úton iparkodtak a kosmos ismeretére jutni. A világot egyetlen kezdeti elvből akarták származtatni. Az élőlényeket ugyanezen elv alapján magyarázták. Nagy, átfogó szempontok voltak ezek. Thales elve a víz, amelyből a világ és az ember is származik; mindkettő anyaga egyforma, tehát: *καὶ ταύτην ἀρχὴν φασιν εἶναι* (fr. 9₁₂).² Anaximandros szerint magából a földből születik az ember (fr. 17₃₀, 14₁₁). Anaximenes a levegőt tartja minden kezdetének. Ebből jön létre a világ, ez a lényege az elemeknek, a létezőknek (fr. 17₅, 18₆, 19₉, 18₇, 19₈). Az ember (fr. 20₂₂) és az emberi lélek alkotó, létezési tartalmát alkotó része (fr. 20₂₃, 21₂₂): *οἷον ἡ ψυχὴ, φησὶν, ἣ ἡμετέρα ἀπὸ οὐσα, συγκρατεῖ ἡμᾶς, καὶ ὄλον τὸν κόσμον πνεῦμα καὶ ἡγήρα περιέχει*. Tanítványa, az apolloniai Diogenes még jobban hangsúlyozta és kidolgozta a levegő szerepét (fr. 329₆, 328₁, 329₉, 334₂, 335₅, 332₂₂, 335₄). A lélek levegő, s a gondolkodás, az érzelm és az érzéklés a környező légkör hatása alatt van; pl. száraz levegőben jobban lehet gondolkodni, mint a nedvesben (fr. 331₁₉, 44–45, 331_{19–43}). Anaxagoras a *νοῦς*-al új gondolatot vitt be az elméletbe, tanítványa pedig, Archelaos az embertannal részletesen foglalkozott. Kutatta az ember eredetét (fr. 324_{4–5}, 323_{1, 17}, 324_{4–6}), fejlődését (323_{1, 16}). Látszólag egészen új nyomon indult el Herakleitos, de a monizmus keretét mégsem hagyta

¹ *Περὶ ἀρχαίης ἱητρικῆς* 2. c.: *Ἱητρικὴ δὲ πάλαι πάντα ὑπάρχει, καὶ ἀρχὴ καὶ ὁδὸς εὐρημένη, καθ' ἣν τὰ εὐρημένα πολλά τε καὶ καλῶς ἔχοντα εὐρηται ἐν πολλῷ χρόνῳ καὶ τὰ λοιπὰ εὐρεθήσεται, ἣν τις ἱκανὸς τε εὖν καὶ τὰ εὐρημένα εἰδὼς ἐκ τούτων ὁρμώμενος ζητῇ.*

20. c.: *... τίνει δὲ αὐτοῖς ὁ λόγος ἐς φιλοσοφίαν, καθάπερ Ἐμπεδοκλῆς, ἣ ἄλλοι, οἳ περὶ φύσιος γεγραφαίν. ἐγὼ δὲ τοῦτο μὲν ... ἥσσαν νομίζω τῇ ἱητρικῇ τέχνῃ προσήκειν ἢ τῇ γραφικῇ.* L. W. Capelle is (Zur hippokratischen Frage. Hermes 57, 1922, 253. skk.), Max Pohlenz (Das 20. Kapitel von Hippokrates de prisca medicina [d. Z. LIII. 1918, S. 396 ff.] id. u. o.) véleményével s emberszáll s igazolja, hogy az orvostudomány nem utasította el a filozófiát.

² H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker I—II.* Berlin, 1912³.

el. A tüzet veszi fel, mint egyetlen elemet. A tűzben van az élet, a tűz alkotja a világ és az ember lelkét (fr. 55_{1,9}, 58₅, 67₃₁, 67₃₆, 71₆₇).¹ Demokritos elődjének (Leukipposnak) nyomán az atomok jelentőségét fedezte fel. Belőlük származnak az elemek, amelyekből az ember is áll (379₁₃₉, 370₁₀₆). A négy elemről szóló tanítás és a négy elemnek az emberi szervezetre vonatkozó következményei Empedoklesnél vannak legjobban kidolgozva.² Az ember teste és lelke a világot is alkotó elemekből áll; az emberi test eleinte formátlan, össze nem tartozó tagokból állt, csak lassan fejlődött ki az ember (fr. 166₇₈, 165₇₅, 190₅₉, 190₆₁, 203₁₀₀₋₁₀₈, 119, 208₁₁₇).

A természetbölcselek másképen járnak el, mint az orvostudomány. Mindegyik deduktív módon egy vagy több megadott elvből akarja az ember és a világ szerepét tisztázni, eredetüket megtalálni.³ Mivel azonos elvekből vezették le a világot és az embert, szoros kapcsolatot fedeztek föl a kettő között. A világot alkotó elemek hatással vannak az emberi szervezet megfelelő részeire. Az elmélet kidolgozásában a megfigyelésnek, gyakorlati szempontoknak nincsen jelentősége. A rendszerben a végső elv megtalálása fontos, ezért pl. Empedokles származáselmélete teljesen igazolás nélkül maradt.

A vizsgálódásnak az emberre vonatkozó szakasza belenyúlik az orvostudomány területébe. Az ember és a világ között fennálló viszony az elméleti orvostudomány kutatásaival találkozott. A hippokratesi munka erre a viszonyra építette elméletét, ezért a természetbölcselet eredményeivel dolgozott. Nem egy filozófus bölcseletkedését dolgozta fel, hanem több rendszert.

Minden természetbölcseleti rendszer egyik vagy másik elvből indulva gondolja el a viszonyt. Hippokrates pedig nem ennek vagy annak az elemnek tulajdonít nagy szerepet, nem egy elvből következtet és jut el a részleteredményekhez, hanem az emberi szervezetre hatást gyakorló összes természeti tényezőt figyelembe veszi, vagyis mindazt, amelyekre az orvostudománynak szüksége van. Az alapelveket tárgyalja a munka első része, és magába foglalja majdnem minden bölcseleti irány elvét. A víz fontossága először Thales elméletében vetődött föl, a föld Anaximandros tanításában fontos, a levegőről legrészletesebben Diogenes értekezett, Empedokles pedig a négy elemhez jutott el: s valamennyi-

¹ W. Jaeger, *Paideia*. 242. — J. Bournet, *Die Anfänge der griechischen Philosophie*. Berlin—Leipzig, 1913, 136.

² Schuhmacher, *Antika Medizin* I. 107.

³ Hasonlóképpen Szádeczky—Kardoss Samu, *Áttelepítés és eltelepítés a görög történelemben a történeti idők kezdetétől 362-ig Kr. e.* Kolozsvár, 1941, 63. skk.

nek gyökerében ott van a világ és az ember viszonya, bizonyos értelemben a makrokosmos és a mikrokosmos gondolata.

Már C. Fredrich rámutatott arra a tényre, hogy Hippokrates munkájában több filozófus gondolatát lehet megtalálni.¹ Sorra veszi Anaximandros, Herakleitos, Empedokles, Diogenes, Archelaos elméletét, és összekapcsolja az orvostudománnyal. Több filozófiai gondolat csíráját látja, amelyeket a II. á. é. τ. szerzője mint alapot elfogadott és praktikus megfigyelésekkel kiegészített. Hippokrates a teoretikus úton megközelített embert, emberfogalmat átveszi a filozófiától, és mint orvos először vonatkoztatja az orvostudományra. F. Willerding² az apolloniai Diogenest tartja az orvos főforrásának, mert véleménye szerint abban a korban ő volt a «legismertebb és leghatásosabb filozófus». A levegőről, szelekről, évszakokról szóló részek, vagyis a legjelentősebb tanítások több származnak s így a II. á. é. τ. elmélete mögött Diogenes rejtőzik.³ Mindenütt a *Περὶ φύσεως* című munkáját fedezi fel, és csak néhány részletet vezet vissza Empedoklesre. Hornyánszky szintén⁴ több Sokrates előtti bölcselő tanítását tételezi fel: «az előtte élő gondolkozók egész légiójáról kimutattuk már, hogy irataikat, nézeteiket felhasználta». «Íróink eklektikus.»⁵ H. Diller⁶ a második részben Empedoklestől való gondolatokat fedez fel. Aristoteles néhány adatából kiindulva,⁷ részletes vizsgálódással egy okkereső filozófiai rendszer nyomára jut, melyet Demokritosnál talál meg.⁸ Az okkeresés, a különbség okának feltárása Demokritosra vallanak.⁹ Szerinte a II. á. é. τ. a föld- és néprajzi területen ugyanazt hajtja végre, amit Demokritos *αἰτίαι* írásai a meteorológiai, zoológiai és botanikus tárgykörben. A Demokritos iskolájában készült művek sorába illik, s annak az irodalomnak mint egyetlen példánya maradt fenn.¹⁰

W. Nestle¹¹ a *φύσις* fogalom vizsgálatával jut arra a megállapításra,

¹ Hippokratische Untersuchungen. Philologische Untersuchungen 15. Berlin, 1899, 134. skk.

² *Studia Hippocratica*. Diss. Gottingae, 1914, 78.

³ i. m. 7, 18, 22, 25.

⁴ A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. 200. skk.

⁵ i. m. 233.

⁶ *Wanderarzt und Aitiologe. Studien zur hippokratischen Schrift II. á. é. τ.* Philologus, Sp. Bd. XXVI 3. 40.

⁷ Aristoteles: *Phys.* 196 a 24, de gen. anim. A 1 641b 20.

⁸ Demokritosra már Wilamowitz utalt: *Die hipp. Schrift περὶ ἰγῆς νοσούν.* SB Berlin, 1901, I. 22.

⁹ *Wanderarzt und Aitiologe.* 45.

¹⁰ i. m. 46.

¹¹ *Hippocratica.* Hermes 73, 1938, 8. skk.: «Es ergibt sich also, daß der herakleische Begriff der vernunftbegabten, instinktiv das Richtige treffenden *φύσις*, deren

hogy ez a gondolat visszanyúl a szofisták előtti filozófiába és Herakleitosztól származik.

A kosmos és az ember viszonyának felismerése a hippokratesi orvostudománynak is alapgondolata. Az embert nem önmagában, hanem külvilági határozmányaival együtt iparkodik megfogni. Ugyanez a gondolat tehát megvolt a természetbölcseleknél — hogy keletről vette-e át, azt most nem kutatjuk¹ —, a kérdés az, hogy az orvostudomány valóban a filozófiától vette-e át? Az előzőkben rámutattunk a két út különbségeire. A gyakorlati életből, megfigyelésekből, kísérletezésekből jutott el az orvostudomány közvetlen alanyán (az emberen) túl a vele összefüggő külső, természeti tényezőkre. A szabadon fejlődő ión orvostudomány okkeresése nyomán bizonyára saját erejéből megalkotta a maga orvosi elméletét. *Úgy látszik, hogy az ember és a külvilág közt való kapcsolatot az orvostudomány fedezte fel, sőt az se lehetetlen, hogy a testi jelenségek és a környezet hatásainak okozati összefüggését hamarabb észrevette, mint a filozófia. Függetlenül a filozófiától, pusztán az orvosi ismeretek alapján lehetett elmélet az emberről és környezetéről.* Más szóval ez annyit is jelent, hogy az orvosi ismeretek a természetbölcseletet megelőzőleg tudományos színvonalra juthattak, azaz meglehetősen önállóak voltak. A kifejlődő természetbölcselettel utóbb szorosan kapcsolatba lépett az orvoslás, és a rendszerezést, a részletes megokolást a filozófia alapján adta meg. Nem zárkóztak el az orvosi iskolák a természetbölcselettől, nem szegültek ellen,² hanem lépést tudtak vele tartani Herakleitos idején, valamint Demokritos korában. A két tudomány a határos területeken érintkezett egymással. Sőt — némely korban és némely egyéneknél ez az érintkezés kölcsönös lehetett; «Demokritos» talán épúgy tanult «Hippokratestól» empirikus, orvosi ismereteket, mint Aristoteles a karystiai Diokleستól.³

További következménye elméletünknek, hogy nem Hippokrates volt az első orvos, aki a filozófia felé fordult. Nem is a pythagoreista orvosok voltak az egyedüliek, hanem természetes velejárója volt az orvosi iskolának, hogy megismerkedtek a filozófiai ismeretekkel. Általánossá talán csak a szofisták műveltségesszmenyével lett, de a

sie nachahmende Dienerinnen die τέχναι sind, zunächst auf Protagoras eingewirkt hat. Von ihm ging er auf Demokrit über; ob ihn Hippokrates und seine Schule unmittelbar oder mittelbar aus Heraklit übernommen hat, mag zunächst auf sich beruhen.» 16.

¹ l. 52. l.

² Hornyánszky fordítva gondolja, i. m. 297.

³ W. Jaeger, Diokles von Karystios. Berlin, 1938, 167—169, 211. skk. — L. Schumacher, Antike Medizin I. 243. skk.

kapcsolat korábban is megvolt. Természetesen a bölcseletnek voltak olyan részei, amelyek távolról sem érintették az orvostudományt, tehát nem is volt érdemes velük foglalkozni, de Anaximandros, Herakleitos, Demokritos, Empedokles stb. filozófusok tanai bekerültek az orvosi iskolákba és az emberre, a világra vonatkozó tanokat felhasználták, összeillesztve az elméletet a gyakorlati ismeretekkel. A túlzott elméletieskedést, a tapasztalattal nem bizonyítható okoskodást viszont (pl. Empedokles fejlődéselméletét) elutasította az orvostudomány (*Περὶ ἀρχαῖης ἱτρικῆς* 20. f.).

Hippokrates korának egyik vezetőegyenisége, de haladó irányát a hagyományra építi.¹ Az nem valószínű, hogy e munkájába filozófiai kompilációkat akart összegyűjteni. A szerves felépítés, az egységes elmélet erre a megoldásra nem nyújt lehetőséget. Hippokrates orvos, a hagyományos tanításokat azoknak filozófiai alapjaival együtt megtartotta és beleépítette az új filozófiai irány szempontjait. Ezért van a munkában együtt archaikus ión természetbölcsélet, szofista műveltség, és Demokritos-féle okkeresés. Ő is az orvostudomány felől induktív úton közelítette meg a természetbölcselők deduktív úton levezette eredményeit,² amint azt a régi orvostudomány is tette. A hagyomány és haladás megfér Hippokrates rendszerében. Az orvostudomány önállóságát nem veszélyeztette a filozófiai szempontok átvétele, hanem kiegészítette és új irányba terelte. Az orvostudomány és a filozófia alapján állította fel Hippokrates az ókor legtokéletesebb e nemű alkotását.

3. Etnográfia.

Hippokrates állásfoglalása az ión etnográfiával kapcsolatban kettős arculatot mutat. Az egyik vonása az, hogy visszanyúlik az ión exakt tudományok eredményeihez, a másik az, hogy rendszerezésében, felépítésében, szempontjainak kiválogatásában messze túlhaladja korának minden íróját, még a nagy Herodotost is.³ A VII. és VI. században két etnográfiai irány bontakozott ki. Az egyik a filozófiai-szaktudományos irány, ennek fő képviselője az utókor számára Hekataios. A másik az eposzhagyományok folytatása, ezt Herodotos személyesíti meg. Az előbbi próbálkozott különféle szempontok érvényesítésével, de átfogó, teljes rendszert nem tudott alkotni. Az utóbbi nem is törekedett arra,

¹ V. ö. Platon, *Phaidros* 270 c. Aristoteles, *Politica* VII 1326 a 15.

² J. Schumacher, *Antike Medizin* I. 45.

³ K. Reinhardt, *Poseidonios*. München, 1921, 19—21. — E. Howald, *Ionische Geschichtschreibung*, *Hermes* 58, 1923, 121.

hogy rendszerbe erőltesse a népekről szerzett tudósításait; legfeljebb abban az esetben találunk nála rendszerezést, ha elődjének nyomán halad (l. 10. l.).

Ezen a fejlődési fokon jelenik meg Hippokrates könyve, messze megelőzve a többi író. Viszonyát kortársaihoz, az etnográfához különféle képen értelmezik a kutatók. Az általános vélemény szerint teljesen elődeitől függ mind elméletben, mind részletes tudósításaiban. H. Diller azon a véleményen van, hogy Hippokrates több alapvető szempontot vett az ión elődöktől. A második rész gondolata (12—24), Ázsia és Európa összehasonlítása a *ιστορίη*-be vezethető vissza. Az összehasonlításban a különbség kiemelése szintén kedvelt szempontja az iónoknak. Ezt bizonyítja Herodotos¹ és Aristoteles.² A *διαφοαί, τὰ διαφέροντα, τὰ διαλλάσσειν* tehát nem a mű gondolatmenetébe illő, hanem kölcsönzött szempont, mintegy állandó közhely.³ A hozzá szorosan kapcsolódó összehasonlítás, összevetés,⁴ a jellemző sajátosság kiemelése,⁵ valamint a csodálatos dolgok megfigyelése a *θωμάσια* és a *ρόμος* alapján adott leírások Herodotoson keresztül korábbi előzményekre vihető vissza. Hippokrates leírásáról és tudósításáról pedig azt tartja, hogy azokat közvetve, forrásokra támaszkodva gyűjtötte össze; nem személyes utánjárás, megfigyelés és kutatás eredményei, hanem különféle szerzőktől kiírt közkeletű ismeretek. Hasonló népleírásokat talál más antik íróknál; valamennyit közös forrásokra vezet vissza, ugyanazokra, amelyekre Hippokrates munkáját is.⁶ Hippokrates szempontjai — szerinte — Hekataiosztól származnak Herodotoson keresztül,⁷ adatai pedig az irodalomból.⁸

¹ II 2, 4, 35, III 16, IV 5, 48, 58, 53.

² Aristoteles: hist. anim. 4 548 b 7 31; de gen. anim. 4 770 a 35; fr. Rose 258, 1525 a 38.

³ Schroeder, De antiquae ethnographiae locis quibusdam communibus observationes. 1921.

⁴ I 94, 131, 173, II 79, VI 59.

⁵ I 94, 131, 172, 173, II 35, III 8, IV 103, V 6.

⁶ Wanderarzt und Aitiologe. 68—88.

⁷ «Die Gegenüberstellungen passen alle gut in das Weltbild des Hekataios und zu der Kunde, die er hatte; auf ihn mag man die erste Konzeption des Vergleichs zurückführen, wenn sich das auch nicht streng beweisen läßt. Es ergibt sich also, daß auch hierin die Schrift II. d. v. τ. das Schema des Weltbildes schon vorgefunden hat, so daß sie auch hier, wie bei der Ableitung der Vorzüge Joniens, nur die aitiologische Verknüpfung vorzunehmen brauchte.» 75. «Was II. d. v. τ. darüber hinaus bringt, sind wesentlich Ergänzungen in den Einzelheiten, die in den anderen Wiedergaben ausgefallen sein mögen, ohne daß sie darum auf Rechnung der persönlichen Erkundung des Verfassers von II. d. v. τ. zu setzen wären.» 79.

⁸ Érveit a következő helyekre építi: Herod. IV 110—117; Mela III 34; Diodorus II 45₃, III 53₃; Eustathius in Dionys. Perieg. 828; Ptolemaeus

A második rész alap gondolata (a népek közti különbség elvének vizsgálata) szervesen ráépül az első részben adott célkitűzésre. (Az ember és a külső körülmények, elsősorban az éghajlatnak vizsgálata.) F. Jacoby¹ és E. Norden² beható kutatások után arra az eredményre jutottak, hogy az ember és az éghajlat közti összefüggés felfedezése Hekataiosztól származik. Hippokrates és Herodotos szintén ismerték ezt a gondolatot, de Hekataiosztól vették át. — Ilyen körülmények között a fentiek szerint Hippokrates elméleti és gyakorlati síkon egyaránt jóformán semmi újat nem ad; az adatokat máshonnan veszi, az elméleteket kézhez kapja.

Hippokrates művével szemben azt hozzák fel, hogy 1. Európa és Ázsia (észak-dél) összevetése és az ezzel kapcsolatos szempontok, 2. az etnográfiai adatok, továbbá 3. az ember és a világ viszonya nem az orvostudományból származnak, hanem más irodalmi művekből vannak átvéve. Az orvostudomány és a filozófia viszonyát kutatva, arra az eredményre jutottunk, hogy Hippokrates filozófiájának egyik része az ión exakt tudományok, a miletosi természetbölcselek korába nyúlik vissza. Ezt a filozófiát Hippokrates elődeitől örökölte az orvostudománnyal együtt.

De abban a korban Miletos nemcsak filozófiai elmélkedésekben járt az élen, hanem a földek, népek, idegen országok megismerésében is nagy volt a szerepe. A felfedezésekben Miletos vezetőszerpet vitt. Délfelé I. Psammetichus uralkodása alatt a miletosiak eljutottak Egyiptomba, a VII. század folyamán Libya és Kyrene került kereskedelmük vérkeringésébe; észak felé pedig a Pontus és környéke állandó megtelepedésük helye lett. Kisázsianak azonban csak a partszegélyét ismerték meg és Kypros szigetét; a belső területek hozzáférhetetlenek maradtak a görögség előtt egészen Nagy Sándorig.³ A földet tehát északi és déli irányban ismerték. Két ellentétes világ tárult szemük elé; mindkettő különbözőt a görögéglakta vidékektől és egymástól is. Feltűnő volt, hogy mindkét részen egyhangú a kép, aránylag sivár és terméketlen a vidék, ha a köz-

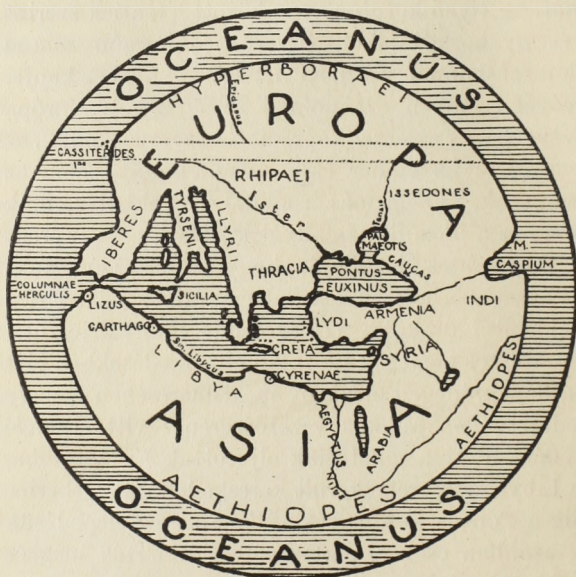
Tetrabibl. II 3; Herod. II 70, IV 61, IV 62; Hesiod. fr. 62; Herod. III 98; V 16; Hesiod. fr. 54, Pindaros fr. 104 a. 4; Aischylos Prometheus 709.

¹ RE VII. 2680, 2700. skk. Hekataios.

² E. Norden, Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Berlin—Leipzig, 1922². : «Danach würde also der Vater der Länder- und Völkerkunde als derjenige anzusehen sein, dem zuerst der zukunftsreiche Gedanke einer Wechselbeziehung von Klimatologie und Völkerphysiologie aufgegangen wäre. Wie so viele richtige Beobachtungen ist wohl auch diese durch Vergleichen gefunden worden: das von allem Hellenischen abweichende Aegyptische scheint in Hekataios die Vorstellung erweckt zu haben, daß die ethnischen Verhältnisse durch die klimatischen beeinflußt werden.» 60—61.

³ E. v. Ivánka, Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike. Magyar-Görög tanulmányok 4. Budapest, 1938, 45. skk.

bülső helyen fekvő ión területekkel vetették össze. — Ez az ión világkép, amely két részre osztotta fel a korongalakúnak képzelt földet : északra és délre, Európára és Ázsiára. Anaximandros, majd Hekataios vetette térképre az ión világképet. Ugyanerre az időre esik északnak és délnek, Európa és Ázsia népeinek összevetése. Anaximandros nem úttörője volt

Hekataios térképe W. Sieglin alapján. (H. Philipp, Tacitus Germania. Leipzig, 1926, 21.)

kal állítja ellentétbe (vö. Pindaros).² Az ellentét északi tagjaként még a thrákok szerepelnek, nem a skythák. Ennek oka az, hogy a skythák csak később kerültek az érdeklődés középpontjába, amikor birodalmuk nagyobb jelentőségűvé vált. Xenophanes tanuságának helyességét és korszerűségét bizonyítja az a másik etnográfiai leírása, amelyet az ázsiai lydekről ad.³ Ez a korai ión földrajzi és néprajzi kép érezhető

az ión exakt tudományoknak, hanem bizonyos értelemben lezárója; nagyon valószínű tehát, hogy észak és dél ellentétének észrevétele és szembeállításuk már elődeinél megtörtént. Az azonban bizonyos, hogy nem Hekataios vette észre elsőnek a két világ különbségét. Ennek az állításnak igazolására s az előbbi hipotézis megerősítésére Xenophanes egyetlen töredékét említem,¹ amelyik a piszeorrú és fekete délieket a szőke és kékszemű északiakkal

¹ Xenophanes (570—540) fr. 49₁₈.

*Αἰθιοπὲς τε <θεοὺς σφετέρους> σιμὸν μέλανας τε
Θρηῆκες τε γλαυκοὺς καὶ πυρροὺς <φασιν> πέλεσθαι.*

² fr. 49₆.

³ L. St. Borzsák, Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. Diss. Pannonicae I. 6. Budapest, 1938, 7—8.

Hippokrates munkájában is. Hippokrates az ión tudományok alapján írja meg munkáját; ősi, talán Thales és Anaximandros idejébe tartozó térkép áll leírásainak háttérében.¹ Egészen más Hekataios, Hellanikos, Damastes, Eudoxos térképe. Tehát észak és dél szembeállítás nem Hekataistól került Hippokrates munkájába. Így a vele kapcsolatos gondolatok se keresendők okvetlenül Hekataiosnál. Előfordulhattak ugyan azok a gondolatok Hekataiosnál, de ebből még nem következik a Diller által feltételezett teljes okozati, szükségképeni összefüggés.

Az egyes tudósítások élő világról tesznek tanúságot,² nem kivonatokból és közhelyekből készültek. Magukon viselik az orvosi érdeklődés jellegét, és teljesen az első részben közölt, elméleti szempontok alapján sorakoznak egymás mellé.³ A skythák, a Phasis-lakók, a makrokephalok leírása nem érdekességük miatt szerepel, hanem azért, mert különbségre mutatnak rá. Hippokrates célkitűzése, alapgondolata, sajátos indukciós módszere és átgondolt rendszere elő sem fordul Herodotosnál, csupán a részletek, egyes leírások, vagy kisebb szempontok hasonlítanak. Hogy személyes kutatás eredménye-e a leírásaiban található etnográfiai anyag, azon lehet vitatkozni, de az biztos, hogy orvosi és természetbölcseleti szempontokkal rendelkező orvos végezte a megfigyeléseket és írta le az említett népeket. Az értesülések sem a *ιστορίη*, sem a *τῆς ἱστορίας*, sem a kereskedő közléseiből nem erednek a maguk egészében, hanem csakis orvostól. Az pedig lehetséges, hogy orvosi körökben ilyen módon évtizedek, sőt évszázadok tapasztalata gyűlt össze, úgyhogy inkább Hekataios, vagy Herodotos vehetett volna az orvosoktól, mint fordítva. Hippokrates pedig az ión exakt tudományokon, a filozófián, saját kutatásain kívül az orvosi hagyományra is támaszkodott, amely tapasztalati ismeretekben igen gazdag lehetett.

Így jutunk el a munka alapgondolatánál, a hippokratesi tanítás sarkpontjának vizsgálatára: vajjon az éghajlat és az ember, a makrokosmos és a mikrokosmos között való kapcsolat felfedezése csakugyan Hekataios érdeme-e? Kétségtelen az, hogy Hekataios elmélete időben hamarabb jelent meg, mint Hippokratesé. Viszont Hekataios elméletének is vannak előzményei — a filozófia keretén belül tudomásunk szerint Anaximandros dolgozta ki az ember és a világ közti kapcsolat gondolatát, de a gondolatot ő is másodkézből kapta.⁴ Minden ión természetbölcselelő

¹ Berger, Erdkunde. 29. 108—109. — Rostowzew, Skythien. 3. 19. — Müllenhoff, DA III. 34. 14—17. 101. — Aristoteles, Meteor. II 5, 13, 3. 621, 12.

² Rostowzew, Skythien. 78.

³ I. 25., 36. l.

⁴ J. Neuhauser, Anaximander Milesius sive vetustissima quaedam rerum uni-

rendszerében ott találjuk azután valamilyen formában, de egyetlen alkalommal se szerepel teljes kidolgozásban, tapasztalati úton megközelítve, mint az orvostudományban, Hippokratesnél! S egyben ismét felvethetjük kérdésünket: nem jutott-e az orvostudomány önállóan a *II. á. ó. τ.* alap gondolatának megismeréséhez? Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Hekataiosra nem szorult a gondolat jelentőségének felismerésében.

ÖSSZEGEZÉS.

A hippokratesi népismeret szempontjainak vizsgálata számos irányba szétágazó eredményekhez vezetett. Célunk az volt, hogy először is meghatározzuk az alapelveket. Azt hisszük, sikerült kimutatni, hogy végső szempontként az ember és a világ viszonyának felfedezése, feltárása szerepel; a népek megismerésében, osztályozásában a környezet hatóerejét, a különbséget, a faji differenciálódást, azaz a modern értelemben vett miliő-elmélet csiráját látjuk érvényesülni. Ezek az alapelvek határozott elmélet körvonalaait rajzolják meg, egységes rendszerből folynak és jóval meghaladják a korabeli hasonló kísérleteket. Nézetünk szerint e szempontok határozott érvényesülése miatt az egységesnek bizonyult mű eredetét a korabeli filozófia és az ión etnográfiai források hatása még nem magyarázza meg kielégítően. Mélyebb ok húzódik meg a háttérben: az orvostudomány, amely bizonyos értelemben megelőzve a filozófiát, empirikus kutatási módszereivel az emberről, fajról, fejlődésről, környezetről stb. szépen felépített rendszert adott. Az elmélet tárgyi, néprajzi része is kiemelkedő helyet foglal el az antik etnográfiában. Kutatásaink tehát egyrészt az orvostudomány szerepét emelik ki, másrészt rámutatnak arra a tényre, hogy a hippokratesi munka teljes joggal lett az antik néprajz egyik legfontosabb irányítójává.¹ Fontossága az eddigiek alapján is kitűnik; jelentőségét még jobban kiemelhetjük egy további szempont figyelembevételével: az antik néprajz

versitatis conceptio restituta. Bonnae, 1883, 347. — W. Kranz, Kosmos als philosophischer Begriff frühgriechischer Zeit. Philologus 93. NF 47, 1939, 430. skk. — W. Jaeger, Paideia. 214. — W. Capelle, Spuren der Astrologie bei den Griechen. Hermes 60, 1925, 374. — W. Capelle, Das erste Fragment des Herakleitos. Hermes 59, 1924, 199. skk. — Th. Gomperz, GD I. 41. — W. Heisenberg, Gedanken der antiken Naturphilosophie in der modernen Physik. Die Antike 13, 1937, 124. — E. Rohde, Psyche. II. 139. 158. — E. Zeller, Die Philosophie der Griechen. Leipzig, 1892⁵, I. 2. 181. — J. Schumacher, Antike Medizin I. 25.

¹ Hornyánszky Gyula, Hippokratestől Tacitusig. EPHK. 52, 1928, 1. skk. — Hornyánszky, Von Hippokrates bis Tacitus. Pécs, 1929. — Nagy Ferenc, Északi nyelvrokonaink Tacitusnál. EPHK. 55, 1931, 99. skk.

alapvető magatartása, hogy antropológián épül fel. Így van ez Arisztotelésnél,¹ Tacitusnál egyaránt. Legkorábban és legtisztábban Hippokratesnél találjuk meg ezt az elméleti alapot; s így feltehető, hogy egyebek között ez a szempontja is öröklődött és hatással volt az antik néprajz szempontjainak kibontakozására.

¹ Ezt bizonyítottam «Arisztotelés etnográfiai tudósításai» című kéziratban levő dolgozatomban, amely a Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filológiai Intézetében került bemutatásra.

DIE GESICHTSPUNKTE DER HIPPOKRATISCHEN ETHNOLOGIE.

(Német kivonat. — Deutscher Auszug.)

Die antike Ethnographie ist noch keine selbständige Wissenschaft, sondern sie erscheint nur als Teil anderer Wissenschaften. Sie ist immer von den Gesichtspunkten der Geschichte, Literatur, Philosophie und anderer Fachwissenschaften beeinflusst. Um die Geschichte der antiken Ethnographie feststellen zu können, muß die Forschungsarbeit bei den ersten Spuren (*ἀρχή*) begonnen werden. Verfasser veröffentlicht hier nur einen Teil seiner Forschungen, den über das hippokratische Werk: *Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων*.

I. Die Entwicklung der Gesichtspunkte der antiken Ethnographie.

Die ersten Spuren der frühgriechischen Ethnographie sind in den Homerischen Epen zu finden. Diese Ethnographie berichtet über die Völker der mediterranen Welt. Ihre Gesichtspunkte sind der Poetik entlehnt. Der *πολύτροπος ἀνὴρ* will das *θαυμάσιον*, das Wunderbare und Fremdartige erzählen.

Die epische Tradition wurde in der ionischen *ἱστορίῃ* fortgesetzt und weiter entwickelt. In dem VII. und VI. Jahrhundert wurde eine erfolgreiche Forschungsarbeit durchgeführt. Der von den Reisenden, Kaufleuten und Entdeckern gesammelte Stoff wurde dann nach den epischen Regeln geordnet. Neben diesem «System» entstand auch ein anderes, die sogenannte «philosophische Richtung», deren Begründer Hekataios war.

II. Das ethnographische Werk des Hippokrates.

Keine Richtung der ionischen Ethnographie, weder die philosophische, noch die episch-geschichtliche, hat ein eigenes System. Desto auffallender ist es, daß in dieser Epoche ein Werk geschrieben wurde, welches eigene Gesichtspunkte und eigenes System hat.

Um unser Ziel zu erreichen, müssen der Inhalt und der Aufbau des Werkes untersucht werden. So ergibt sich folgendes: der Gedankengang ist einheitlich; es sind dieselben Gesichtspunkte im ersten, sowie im zweiten Teile zu finden. Sie können nur Anschauungen eines Arztes sein, der im ethnographischen und theoretischen Teil dieselben Wirkungskräfte beobachtet (Luft, Wasser, Länder — *μεταλλαγαί, διάφορον*). Der Aufbau des ethnographischen Stoffes wurde systematisch durchgeführt, und dieses System ist viel besser, als das der ionischen Ethnographie. Es finden sich manchmal Kapitel, welche fragmentarisch erhalten sind. Es gibt auch unserer Meinung nach Interpolationen, aber Kapitel wie z. B. 7—9., 24. dürfen nicht als Interpolationen behandelt werden. Diese Frage ist jetzt nebensächlich, denn die Aufgabe ist, zu beweisen, daß das Werk einheitlich ist, obwohl die beiden Teile (der ärztlich-prognostische und der ethnographisch-aitiologische Teil) wesentliche Unterschiede aufweisen. Der erste befaßt sich mit den Einwirkungen der Umwelt auf den einzelnen Menschen und stellt eine Theorie auf, der zweite untersucht die Ursachen der Verschiedenheit einiger charakteristischer Völker, um die Geltung der Theorie zu beweisen. Der Unterschied beider Teile wird dadurch verständlich, daß der Schriftsteller dem abweichenden Gegenstand mit anderer Methode nahegekommen ist. Er wurde durch den Stoff und die traditionelle Bearbeitungsmethode beeinflusst. Sein Ziel war doppelt: theoretisch und praktisch.

Die Beobachtungen eines Arztes bilden also den Grund der hippokratischen Induktion im Gegensatz zu den deduktiven Folgerungen der Vorsokratiker, des Platon und Aristoteles. Diese ärztlich-naturwissenschaftliche Methode wurde sowohl im ersten, als auch im zweiten Teile angewandt.

Verfasser gelangte durch diese Betrachtungsweise der ethnologischen Gesichtspunkte von Hippokrates zu demselben Ergebnis, welches W. Nestle und M. Pohlenz auf anderen Wegen erzielt hatten.

III. Die wissenschaftlichen Wurzeln der Theorie des Hippokrates.

Hippokrates als Arzt hat eine Tradition geerbt, welche aus den frühgriechischen Zeiten stammte und sich im Laufe der Jahrhunderte mehr und mehr entwickelte. Der Arzt spielte nämlich schon in den frühesten Zeiten eine große Rolle. Später gab es Arztfamilien und mit der Zeit sogar auch medizinische Schulen. Diese Ärzte, die die Heilkunde zu einer selbständigen Wissenschaft entwickelten, beschäftigten sich nicht

nur mit ihrer Fachwissenschaft, sondern nahmen auch von der Philosophie, *ιστορίη*, und den exakten Wissenschaften ihres Zeitalters Kenntnis.

Im Gegensatz zu der allgemeinen Auffassung ist es viel wahrscheinlicher, daß nicht Hippokrates selbst sein Werk mit Thesen früherer Philosophen durchflochten hat, sondern schon seine «Vorfahren» ihre Fachwissenschaft mit den Lehren der bedeutendsten Denker ihres Zeitalters bereichert hatten. Ebenso fügte Hippokrates unter Beibehaltung früherer wertvoller Theorien die Gedanken des berühmtesten Philosophen seiner Zeit, Demokritos, in sein System hinein.

Aber auch die Medizin konnte der Philosophie mit nützlichen Gesichtspunkten zu Hilfe kommen, da sie den menschlichen Organismus und dessen Verhältnis zur Umwelt durch Erfahrung früher kennen gelernt hatte, als die Philosophie.

Die ethnographischen Gesichtspunkte des Hippokrates sind älter und viel umfassender, als die der ionischen Ethnographie, da sie der medizinischen Wissenschaft entlehnt worden sind. Deshalb müssen auch die Auffassungen von Norden, Jacoby und Diller berichtigt werden.

TARTALOM — INHALT.

	Oldal
Bevezetés	5
I. Az antik etnográfia szempontjainak kibontakozása	7
II. Hippokrates néprajzi műve	14
1. A szerzőség kérdése	14
2. Tartalom és szerkezet	18
3. Egység	28
4. Célkitűzés és alapgondolat	31
5. Megfigyelés és következtetés	36
III. Hippokrates elméletének tudományos gyökerei	40
1. Orvostudomány	40
2. Filozófia	43
3. Etnográfia	47
Összegezés	52
Die Gesichtspunkte der hippokratischen Ethnologie (Német kivonat — Deutscher Auszug)	54
(I. Die Entwicklung der Gesichtspunkte der antiken Ethnographie. — II. Das ethnographische Werk des Hippokrates. — III. Die wissenschaftlichen Wurzeln der Theorie des Hippokrates.)	

MAGYAR-GÖRÖG TANULMÁNYOK — ΟΥΓΓΡΟΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ.

1. Görög költemény a várnai csatáról. Kiadta Moravcsik Gyula. — 'Ελληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης. Ἐκδιδόμενον ὑπὸ Ἰουλίου Moravcsik. 1935. (magyarul és újböörögöl — οὐγγρυστὶ καὶ νεοελληνιστὶ.)

2. Jeörjiosz Zavírasz budapesti könyvtárának katalógusa. Összeállította Graf András. — Κατάλογος τῆς ἐν Βουδαπέστη βιβλιοθήκης Γεωργίου Ζαβίρα. Συνταχθεὶς ὑπὸ Ἀνδρέα Graf. 1935. (magyarul és újböörögöl — οὐγγρυστὶ καὶ νεοελληνιστὶ.)

3. Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα ὑπὸ Ἀνδρέα Horváth. — Zavírasz György élete és munkái. Irta Horváth Endre. 1937. (νεοελληνιστὶ μεὶ οὐγγρικήν περὶληψιν — újböörögöl magyar kivenattal.)

4. Die Aristotelische Politik und die Städtegründungen Alexanders des Grossen. — Wege des Verkehrs und der kulturellen Berührung mit dem Orient in der Antike. Zwei Studien zur antiken Geschichte von Endre v. Ivánka. 1938. (deutsch.)

5. Clemens Alexandrinus és a mysteriumok. Irta Simon Sándor. — Clemens Alexandrinus und die Mysterien von Alexander Simon. 1938. (magyarul német kivenattal — ungarisch mit deutschem Auszug.)

6. Jean Sykoutris: Philologie et Vie. 1938. (en français.)

7. Magyarorszáგ és a magyarság a bizánci források tükrében. Irta Gyóni Mátyás. — Ungarn und das Ungartum im Spiegel der byzantinischen Quellen von Matthias Gyóni. 1938. (magyarul német kivenattal — ungarisch mit deutschem Auszug.)

8. A kecskeméti görögség története. Irta Hajnóczy Iván. — Ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τοῦ Κετσκέμέτ ὑπὸ Ἰωάννου Hajnóczy. 1939. (magyarul újböörögöl kivenattal — οὐγγρυστὶ μεὶ νεοελληνικήν περὶληψιν.)

9. Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'Epoque des Phanariotes par Ladislás Gáldi. 1939. (en français.)

10. Tanulmányok a görög tragédia hellenisztikus műelméletéhez. Irta Soltész János. — Études sur la théorie d'art hellénistique de la tragédie grecque par Jean Soltész. 1939. (magyarul francia kivenattal — en hongrois avec résumé français.)

11. A gazai iskola Thukydides-tanulmányai. Irta Balázs János. — Gli studi tucididei della scuola di Gaza di Giovanni Balázs. 1940. (magyarul és olaszul — in ungherese e in italiano.)

12. Magyar-görög bibliográfia. Irta Horváth Endre. — Οὐγγροελληνική βιβλιογραφία ὑπὸ Ἀνδρέα Horváth. 1940. (magyarul és újkörű — οὐγγρυστί καὶ νεοελληνιστί.)

13. Translatio latina Ioannis Damasceni (De orthodoxa fide l. III. c. 1—8.) saeculo XII. in Hungaria confecta. Scripsit et textum edidit Remigius L. Szigeti. 1940. (latine.)

14. Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához. Irta Harmatta János. — Quellenstudien zu den Skythika des Herodot von Johannes Harmatta. 1941. (magyarul és németül — ungarisch und deutsch.)

15. A művészi tudatosság Kallimachos költészetében. Irta Devecseri Gábor. — La consapevolezza artistica nella poesia di Callimaco di Gabriele Devecseri. 1941. (magyarul olasz kivonattal — in ungherese con riassunto italiano.)

16. Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratairól. Kiadta és bevezetéssel ellátta Rácz István. — Βυζαντινά ποιήματα περὶ τῶν οὐγγρικῶν ἐκστρατειῶν τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ ἐκδιδόμενα μετ' εἰσαγωγῆς ὑπὸ Στεφάνου Ράτζ. 1941. (magyarul és újkörű — οὐγγρυστί καὶ νεοελληνιστί.)

17. Az istenek megjelenése Euripides drámáiban. Irta: Tihanyi Bánk. — De deis in fabulis Euripidis apparentibus. Scripsit Benedictus Tihanyi. 1941. (magyarul latin kivonattal — hungarice cum argumento latino.)

18. A hippokratesi népismeret szempontjai. Irta: Rozsály Ferenc. — Die Gesichtspunkte der hippokratischen Ethnologie von Franz Rozsály. 1942. (magyarul német kivonattal — ungarisch mit deutschem Auszug.)

Bizományos :

Ἐντολοδόχος :

K. M. EGYETEMI NYOMDA KÖNYVESBOLTJA
Budapest, IV., Kossuth Lajos-u. 18.

„ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ“ διεθνὲς βιβλιοπωλεῖον
Ἀθήναι, Πλατεία Συντάγματος.